

« Խօսք » եւ « լոյս » երկու համանման բառեր են նախնական սրբազան լեզուին մէջ : Եւ առանց պատճառի չէ այդ : Լոյսը կերպով մը բնութեան խօսքն է : Եւ խօսքն ալ մտքին լոյսն է : Տիեզերքը մտիկ կ'ընէ եւ կը պատասխանէ : Յախտեալական խօսակցութիւն մը կ'անցնի բնութեան եւ հոգիին միջեւ : ԵՍէ հոգ լին չճարգմանէր, չլուսաւորէր ինչ որ միւսը կ'ըսէ, այդ չհասկցուած մտիւն բնութեանը չեղածի պէս պիտի ըլլար :

Ճ. ՄԻՆԼԷ

Է Ա Յ Ո Ւ Ա Ծ Է

Ա Ն Ա Ն Ի Տ Ի

ԻՆՆԵՐՈՐԴ ՏԱՐԵՇՐԶԱՆԻ

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒՄԻ ԴԵՏԻ Է ԿԱՆԽԻԿ ՎՃԱՐԵԼ

1907

Բ Ա Չ Մ Ա Վ Է Պ

1907

ՎԱԹՍԵՆԵՐՈՐԴ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

Բագնալիս, հանդէս Հայկական Ճեւարանի, նուիրուած ազգային գիտութեանց, գեղեցիկ դպրութեանց, հայկական այժմէութիւններու, կը ներկայացնէ Բանաստուգիւններ եւ Թղթակցութիւններ՝ Հայոց պատմութեան, մատենագրութեան, գեղարուեստներու մասին. գրական բաժնին մէջ՝ Քնարերգութիւններ, Թատերգութիւններ, Վեպեր, նորութեանց բաժնին մէջ՝ տեղեկութիւններ նորագոյն գրքերու, հանդէսներու, գէպքերու մասին: Իր նպատակն է բարձրացնել հայ ժողովուրդը՝ Գիտութեամբ, Գեղարուեստով, լիակատար գիտակցութեամբ իր Անցելոյն եւ իր Դարուն: Գինն է ֆր. 10, առար՝ 2, բուպի՝ 4: Գիմել ուսումնական թղթակցութեանց համար. Rédaction de la Revue Bazmavep: բաժանորդագրութեան համար.

Imprimerie Arménienne — St. Lazar Venise (Italie)

ԲԱՅՈՉԱԾ Է ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

1907 թ.

Ա Ւ Ո Ւ Ր Ե Ա Ն

ԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ՕՐԱԹԵՐԹԻ

Որ լոյս տեսնելու է առաջիկայ Յունարի մէջ Ալեքսանդրապոլում

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒՄԻ Է

	Տարեկան Կէս տարին
Ալեքսանդրապոլում	3 ֆր. 2 ր.
Ուրիշ տեղեր	4 » 2 » 50 Կ
Արտասահման	12 ֆր. 7 ֆր.

Առանձին համարը ամէն տեղ 2 կոպեկ
Կարելի է վճարել նաեւ ամսէ ամիս
Խմբագրութեան հասցէն՝ Alexandropol,
Rédaction "Akhourian," (Caucase)
Խմբագիր-Հրատարակիչ՝ Կ. ԱՓԻՆԵԱՆ

L'ŒUVRE ARMÉNIENNE

LES TROUVÉRES ARMÉNIENS

Traduction française.

AVEC UNE INTRODUCTION.

par

ARCHAG TCHOBANIAN

Գինն է 3 ֆր. 50

Գինել ուզողները պէտք է դիմեն՝

Librairie du Mercure de France
26, Rue de Condé, Paris

ԱՆԱՏԻՏ

Հ Ա Ն Դ Է Ս Ա Մ Ս Ե Ա Յ

Ազգային, Գրական, Գեղարուեստական

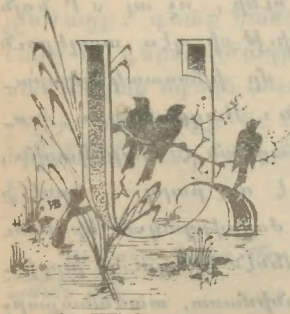
Թ. ՏԱՐԻ 1907

ՄԱՐՏ-ԱՊՐԻԼ-ՄԱՅԻՍ

Թ/ը 3-4-5

Նարեկացւոյ վերագրուած

Տ Ա Ղ Ե Ր Ը

ին խումբ մը սաղերը որոնք Վենետիկի Մխիթարեանց «Մասնագրութիւնք Գրիգոր Նարեկացւոյ» հատորին մէջ մասած են իբր գործ Նարեկացւոյ, ոճի եւ լեզուի այնպիսի

խոշոր տարբերութիւններ կը ներկայացնեն Նարեկացւոյն բուն գործերուն հետ, որ ինծի շատ դժուար կը թուի(1) գտնոնք վերագրել Նարեկացւոյն (եւ այս նկատողութիւնը կ'ընեմ ոչ միայն այն սաղերուն համար որ կը գտնուին Վենետիկ լոյս տեսած հատորին մէջ, այլ եւ

(1) Աճառիս 1905 թ. 10 Թիւին մէջ այս մասին ակնարկութիւն մը ըրած էի, բայց անուշադրութեամբ «գանձ» գրած էի փոխանակ «սաղ»-ի. իմ նկատողութիւնս տաղերուն վրայ էր: Հ. Պոտուրեան՝ այդ սաղի յայտնեց կարծիք մը մէջ Նարեկացիի վերագրուած «գանձ»-երն ալ իբր չեն, այլ ուրիշ բանաստեղծի մը որ հոյն-պէս Գրիգոր կը կոչուէր:

անոնց որ Բագրևաձիպին մէջ կամ այլուր տըպուած են իբր գործ Նարեկացւոյ.)

Նախ՝ այդ սաղերը իրենք իրենց մէջ ունին ներշնչման ու մանաւանդ լեզուի ու ոճի ահագին տարբերութիւններ, եւ չեն կրնար միեւնոյն հեղինակին գործն ըլլալ: Առէք, օրինակի համար, Վենետիկի հատորին չորրորդ սաղը.

Գունդք սուրբ վկայիցն ի սոսկալի պատերազմին,
Հանդիսաւորեալ հասին ի գլուխ ասպարիսին, եւն.

Կարգացէք՝ անմիջապէս յետոյ՝ վեցերորդ սաղը.

Ի նոյն նորոյ նորին ը նոյն ը նիւթ,
Նիւթէականին էն յանէից գոյ, եւն.

կամ ստաներկուերորդը.

էն էին անէին եղանի եղակ եղելի՝
Անեղիցն աներբից յաւիտեանս
Անհաս իմանի անկէս այժմուս հասու.

Տարբերութիւնը բացարձակ է, մին ազնիւ հայերէն, ներդաշնակ ու կատարեալ ոճ, հանգարս ու պայծառ ներշնչում. միւս երկու կրտորները (որոնց նման գեա ուրիշներ ալ կան՝ չարքին մէջ) օտարախորթ անձաշակ հայերէն, նրբամոլ բառախաղական հոտորութիւն՝ մերթ սիրուն գիւտերով: Իսկ կան ալ կտորներ, որ

կը տարբերին այս երկու շարքէն միանգամայն, եւ կը մօտենան ժողովրդական բանաստեղծութեան, ինչպէս՝ օրինակի համար՝ հետեւեալը .

Հաւուն հաւուն արթնացեալ,
Դիտելով զհեթանոսս,
Ջայնէր ձայնէր տատրակին
Սիրամունունդ սիրելոյն, եւն:

Իսկ բաղդատելով այդ բոլոր տաղերը՝ Նարեկացոյ իսկական գործերուն հետ, ոչ մէկ նմանութիւն, ոչ մէկ ինամուծիւն չեմ գտներ. միայն երրորդ տաղը, Երգ Երգոցին քանի մը կտորներու պարզ տաղաչափում, հինգերորդը (« Գունդ սուրբ վկայիցն ») որուն տողածայրերը « Գրեգոր » անունը կը կապեն, տասներկուերորդը (Համբարձման) եւ տասներկուերորդը, « Երկինք ի յերկիրս եւ երկիրս ի յերկինքն », կրնան մինչեւ ատիճան մը՝ վերապրուիլ Նարեկացոյն .

Չեմ գիտեր թէ ձեռագիրները որ կը պարունակեն այդ կտորները, իբր անոնց հեղինակ միշտ Նարեկացին կը յիշեն . չեմ կարծեր. ես անձամբ տեսած եմ այդ կտորներէն ումանք, ձեռագիրներու մէջ, առանց հեղինակի անուան . « Տաղ եկեղեցոյ եւ ի տաճարն սուրբ »ը զոր Բազմալիկայ հրատարակած է ատենով, հեղինակի անուն չունի, Բազմալիկայ խմբագրութիւնն է որ « վերագրած » է զայն Նարեկացոյն :

Իսկ կան Նարեկացոյն վերագրուած այդ տաղերուն մէջէն այնպիսիներ, զոր տեսած եմ ձեռագիրներու մէջ ուրիշ հեղինակի անունով, այսպէս Վենետիկի հատորին չորրորդ տաղը, « Աւետիս մեծ խորհրդոյ, խորհուրդ ծածկեալ մեզ յայանեցաւ », գտայ Փարիզի Մատենադարանին թիւ 21 ձեռագրին մէջ, հետեւեալ վերտառութեամբ՝ « Տեսան Ներսէսի Հայոց կաթողիկոսի(1) տաղեալ Ջրօրհնէից աւուրն » . եւ այդ տաղէն անմիջապէս յետոյ կուգայ նոյն ձեռագրին մէջ՝ « Այլ տաղ նմին » վերնագրով քերթուած մը՝ « Անճաւելի եւ անհաս բնութեամբն Աստուծոյ բանն մարմնով » ու քանի մը էջ անդին՝ « Նոր Երեմ բանաւոր տնկոյն » տաղը որ հրատարակուած է Շնորհալիի բանաստեղծութեանց Վենետիկեան հաւաքածուին մէջ :

(1) Ներսէս Շնորհալի :

Գարձեալ, « Հաւի մի պեսայ » տաղը, զոր ումանք կը վերագրեն Նարեկացոյն, թէպէս չի գտնուիր Վենետիկի հատորին մէջ, ես զայն գրտած եմ Վենետիկի 556 տաղարանին մէջ հետեւեալ վերտառութեամբ, « Տաղ Արիստակէսի » :

Այս հանելուկը լուծելու համար՝ անհրաժեշտ է ուրեմն բոլոր ձեռագիրներուն մէջ փնտռել այդ տաղերն եւ անոնց տրուած հեղինակի անունները, եւ բաղդատական քննութեամբ մը որոշ եղբակացութեանց հասնիլ . հաւանական է որ Նարեկացիի վերագրուած այդ տաղերէն շատ քիչը կարելի պիտի ըլլայ այն ատեն Նարեկացիինը համարիլ . եւ Նորիկի երգչին տեղ՝ մէկէ աւելի բանաստեղծներ երևան պիտի գան իբր հեղինակ այդ խորհրդաւոր կտորներուն :

Ինծի համար, ոճի եւ լեզուի տարբերութիւնը բաւական է տարակոյսի տակ լինելու համար այդ տաղերուն վերագրելութիւնը Նարեկացոյն . Նարեկացոյն ոճը կնճոտս է, բազմակուտակ, գերագոյն նրբութեան հետամուտ, բայց ոչ « Հաւիկ »ին կամ « Սայլն այն իջանէր »ի նման կտորներուն միամիտ ու պարզուկ ժողովրդականութիւնն ունի, ոչ ալ « Ի նոյն նորոյ նորին ը նոյն ը նիւթ »ի պէս տաղերուն առեղծուածային ու քիչ մը իմաստակ նկարագիրը եւ անճոռնի լեզուն . Բազմաճմուտ, խորագրոց, լայնախոհ գրագէտն է Նարեկացին, որուն մտածումը յորդ է ու բարդ — երբէ՛ք միամիտ, ո՛չ մէկ կապ ժողովրդական երգերու հետ, — բայց եւ՛ իր ամենէն խճողուած խըրթնութեան մէջ՝ երբէ՛ք անիմաստ, տաժանաքարչ ու անհասկանալի . իր մտածմանն ու իր արուեստին իրականաբար տիրապետութիւնն ունեցող մատենագիր մըն է, որ ամենէն բաւզայիլ խուկումներուն մէջ իսկ տրամաբանութեան թելը, ճաշակի լոյսը չի կորսնցնել . քերականութիւնը, համաձայնութիւնը, ֆրագաշինութիւնը՝ իր մօտ կ'ենթարկուին բուն յանդգնութեան մը բոլոր խաղերուն, բայց արուեստագետը՝ իր ամենէն խիզախ տարօրինակութեանց մէջ՝ երբէք չի զիջանիր մինչեւ հանելուկի մը տղայական կնճոտութեան իջնել, ոչ ալ լոկ բառական կուտակումներու կամ բառախաղութեանց ըզբօսանքին պղտիկնալ . իր վեղուհի հեղու է ոսկեդարեան մաքուր ու պայծառ գրաբան ըլլա-

լէ . Չղուտ ու շարչարուած , գալարուած ու մոայլ լեզու մըն է , բայց եւ միշտ կը մնայ հոյակապօրէն ազնիւ հայերէն , հարուստ , վայելուչ , ներգաշնակ , բղխած զուտ հայ աղբիւրէ , օտար ազդեցութիւններէ առնելով այնքան միայն որքան պէտք է , անհրաժեշտ է նոյն խոյ մերթ՝ ճոխայնելու համար բնիկ լեզուն . այդ լեզուն այնքան գեղեցիկ է՝ թէպէտ տարբեր գեղեցկութեամբ՝ որքան ոսկեգարեան հայերէնը : Ահա՛ օրինակի համար , Առաքելոց ներբողին առաջին հատուածը .

« Տիեզերաց ծաղիկք եւ տունկք տենչալիք տանն եդեմայ , Աբամայ նախաստեղծին ծնունդք , եւ զարմք Սիովնի . ծառք ամբարձուղէշք բիրուտեանք , ծիրանածայր ընծիւղք , երփնագեցք քաղցրապտուղք եւ ախորժելիք . երկնընծացք դիտակք ընտրութեան , լուսամուտնդք եւ տիրահաստաթք , շահաւէտք եւ արդիւնականք , առոգեալք եւ արմատացեալք , պարարեալք եւ պանծացեալք ի ցօղոյ պարզեւողին . ընտրական սերմանք անմանն թարեոյս անդաստամին : Բղխմունք հանապազանիսք , մշտակայլակք , յարակայրնեացք . գետք հանդարտահետք գերածաւալք եւ գերածիծաղք , գարնանագուշակք , սառնական օդոցն սուզիչք , եւ դժնդակասիք շնչոյն նհանջիչք եւ ապաքինիչք , սուրբ եւ երջանկագունդ գումար դասու Առաքելոց , եւն : »

Եւ ահա կտոր մը « Ողբերգութեանց Մատենան » էն .

« Եւ արդ ընկզմեալ զմայլեալ եւ ի սպառ ծածկեալ ի յանճառութեան առաւելութեան բազմամասնեայ յաճախութեան մեծիդ երախտեաց որ ամենառատ լրմամբ աննուազելեալ յաշմէ եւ յահեկէ՝ ի դիմաց եւ ի թիկանց համբարեալ կան անբաւութիւնք , մատուցանեմ ընծայեմ աստանօր աւանդ գովեստի դաւանման ճշմարտականի . զի որպէս երբեմն հերձուածականին չարափառութեամբ ամենապատիրն խաբէութեամբ նենգողին կարծիւն հատուածեալ ի բաց հերքեցայ՝ ելեալ ի դրախտէն , արդ միաւորականաւս այսու ուղիղ անբժուեմեամբ՝ ի յաւանդ իսկապէս շնորհի անդրէն միւսանգամ համբարձեալ նովմբ ի

Թորիս Թեւոց լուսոյ անիա յերկինն ժամանեցից հետեւեալ : »

Ինչպէս կարելի է ընդունիլ որ այս հոյակապ տողերուն հեղինակը գրած ըլլայ նաեւ սապէս տողեր :

...Տաւիղ եւ աստուիչբամբուրգայնոյ տաւիղ , Տաւիղ աւրճիւր երգ գալիւեագուարճից , Ջուարճ գարնանաբոյս նոր Սիովնի ընծայ , Ընծայ երկնայնոյ խիտ սիրամայր պատգամ .

Կամ

Գողըն յոչէից եղաւորեալ տիպ , Տիպ Երանուծեան ներընդունակ ներ , Ներ ներբողական նուաստատիպ կերպ , Կերպ երամաղին եւ ցուցանի շուք . Շուք տարրաշըշոյ զեղ մէջ ասոյ զկէտ , Կէտ կատարելոց կցորդակցեալ եւ էակցեալ մէտ , Մէտ տաղերամին ձայնաստեղծեալ երբայական փղայք , . . . Փրառք բազմելոյն վերայ իշոյ ճնորհիազարդեմալ գերափառեալ մտրուկ . Մտրուկ հանդերձ իշովն ի սաբաւօթ զօրելոյն բան , Բանըն շնորհաւէտ կառավարեան լեռնաթափեան յերուսաղէմ գայր :

Այս կարգի տողերուն մէջէն՝ գլուխ ճաթեցնելով՝ կարելի է իմաստ մը հանել , եւ տեղ տեղ՝ նուրբ իմաստ . բայց հայերէն չէ այս լեզուն , եւ Նարեկացիի լեզուն ոչ ալ ոճը չէ բնաւ երբէք :

Ասոնք ըսելէ յետոյ՝ կ'ուզեմ հիմայ համառօտակի քննել այդ տաղերու շարքը՝ ինք իբ մէջ : Նարեկացիին վերագրելի չըլլալով՝ ըստ իս , այդ շարքը հեռու է անշահեկան ըլլալէ : Ընդհակառակն , մեր հին բանաստեղծութեան ամենէն թանկագին մէկ փունջը կը կազմեն ասոնք , եւ արժանի են խորին ուսումնասիրութեան :

Ինչպէս նկատել տուի արդէն վերեւ , այդ

տաղերը երեք տարր կը պարունակեն՝ իրարմէ տարրեր . տաղեր որ մեր հին գրականութեան միջին շրջանին կրօնական լաւագոյն քերթը-
 ւածներուն ոճն ու լեզուն ունին , կանոնաւոր շարադրութիւն , կոկիկ եւ հարազատ հայերէն .
 տաղեր որ ժողովրդական բանաստեղծութեան դրոշմ ունին . եւ տաղեր որ մեր նախնեաց գրականութեան « տեքստան » բաժինն են :

Առաջին տեսակի տաղերէն այն որ կը սկսի « Երկինք ի յերկիր » տողով , իմաստահոծ ու պերճածեւ քերթուած մըն է , խորհրդաւոր ու յանդուզն պատկերներով , հակիրճ ու խիստ ոճով , բարձր ներշնչմամբ .

Երկին նոր երկին լոյս արփազարդեալ ,
 Վերին աւետիքն ի յերկիր ծաւալին .
 . . . Մաւալ ծով ծիծաղ քաղցր օդով շար-
 Ժենայր ,
 Եարժէր սաբայեան ի կղզիս կընդըրկի :

« Աեաւ եմ գեղեցիկ » տաղը « Երգ Երպոց » ին քանի մը տուներուն բառական հեռեւորութիւն մըն է , ո եւ է ինքնատպութենէ զուրկ :

« Գունդք սուրբ վկայիցն » տաղը վեհ գնացքով , ներգաշնակ ու մեծվայելուչ ոճով ներբող մըն է քառասուն մարտիրոսներուն . կան հոն աղւոր պատկերներ .

Աստեղք աշխարհի ի բարձրութեան երկնից տեսեալք :

« Համբարձման » տաղը աստուածարանա- կան քերթուած մըն է , ներշնչմամբ՝ նման այդ կարգի բազմաթիւ արձակ կամ ոտանաւոր էջե-
 րուն զոր մեր նախնիք մեզի թողած են , ոճը մեծ մասամբ եկեղեցական գրականութեան հա-
 սարակ-տեղիքներով շինուած , քանի մը տեղ ինքնայատուկ փայլով մը շողուն :

Երկրորդ կարգի տաղերը որ ժողովրդական բանաստեղծութեան դրոշմը ունին , մեծապէս շահեկան են : Ասոնք են Յարութեան տաղը (Սայլն այն իջնաէր ի լեռնէն ի Մասեաց) , « Ես ձայն զառիւծուն ասեմ » , « Հաւուն հաւուն արթնացեալ » , « Գոհար վարդն վառ առեալ » . ասոնց վրայ աւելցնելու է « Եկեղեցւոյ » տաղը եւ « Հաւիկ » ը :

Պարզ , միամիտ , գունագեղ , թարմ , ա-

սոնք տարօրինապէս կը յիշեցնեն ոչ միայն ռամկական անտնուն կրօնը , այլ եւ՝ ու մա-
 նաւանդ՝ Գողթան երգերու հատակոտորները .
 կը թուին ամենէն հարազատ շարունակութիւնն ըլլալ Դրիս օտնեայ Հայաստանին մէջ՝ հին հե-
 թանոս Հայաստանի ժողովրդական քնարին ներշնչման :

« Յարութեան » տաղը թերեւս ժողովրդա- կան աւանդութիւն մըն է՝ բանաստեղծօրէն ներկայացուած . սայլ մըն է որ կ'երեւայ Մաս-
 եաց լեռնէն իջնելով ,

Եւ ի վերայ նորա որդի արքայի ,
 Եւ յաջմէ նորա վեց՝ Եւ լեռն սերովբէքն
 Եւ յահեկէ նորա բազմաչեայ քերովբէքն
 Առաջի նորա մանկունք գեղեցիկ
 Ի գիւղս նոցա խաչն տէրունական ,
 Ի ձեռին նոցա սաղմոսարան եւ քնար ,
 Որք երգէին եւ ասէին՝
 Փա՛ռք Քրիստոսի ամենազօր յարութեանն :

Հարիւր բարդ խոլըձան , հարիւր բարդ կո-
 ըրնկան եւ մէկ դէզ մը մանուշակ զիգած են
 սայլին վրայ , բայց սայլը չի շարժիր .

Եւ ահա չշարժէր սայլիկն այն ,
 Եւ ահա չխաղայր անիւն այն ,
 Ու սիրուն , եզական , հրաշալի է այդ սայլը .

Եթէ սամիքն են արծաթի , լուծն էր ոսկի ,
 Եւ սամոսիքն ապրիշիմի ,
 Փոկեր շարած շարանման հոյլ մարգարիտ .

Յանկարծ մէկը , հզօր ու ճապուկ , ձայն
 կ'արձակէ , եւ սայլը կը շարժի .

Այն ճորան ճիճ էր եւ ճապուկ ,
 Ուռաւիջակ հաստաբազուկ ,
 Լայնաթիկունք , խարտիշագեղ , ահեղագոչ ,
 Նա ձայն ածէր եզամուրին ,
 Կանչիւն առնէր ամթուակին ,
 . . . Եւ ահա՛ շարժէր սայլիկն այն ,
 Եւ ահա խաղայր անիւն այն :

Սայլին կուրծքն իսկ լեզու կ'ելլէ եւ « ձայն
 կ'ածէ » եզնամուրին , ու սայլը կուգայ՝ արագա-
 քայլ՝ կը հասնի մրնչեւ երուսազէմ .

Ի գիւ գայր ի գիւ սայլիկն ի գիւ .
 Ի Մասեաց յաջ կողմանէն ,
 Սայլիկն ի գիւ գայր ի գիւ ,
 եւ Յունչալով գայր մասնէր յերուսաղէմ ,
 եւ որդիք նոր Սիովնի նոր երգէին զայս
 ասելով .

Փա՛ւր Քրիստոսի , այսօր արձակեցաք :

Այս տարօրինակ սայլը խորհրդանշական է .
 եւ տաղերգուն կը բացատրէ զայն : Մովսէսի
 օրէ՛նքն է այդ սայլը . հարիւր բարդ խորձանը
 մարգարէներն են . վեց բարդ կորնկանը՝ Աս-
 տուծոյ վեցօրեայ գործքն է . «մին մանուշակ»ը
 Երրորդութիւնն է . այս բոլորը չի բաւեր «քրիս-
 տոնեայ» ժողովրդական երգչին համար՝ որպէս զի
 սայլը քալէ ու հասնի Երուսաղէմ ու մարդկու-
 թիւնը ազատագրուի , պէտք է որ Յիսուսի գա-
 լուստն աւետող Յովնանէսը (ճորտն ճոճ եւ
 ճապուկ) ձայն բարձրացնէ , ու սայլին կուրծքը՝
 Աւետարանը՝ իր բարբառը լսելի ընէ (1) :

Նմանօրինակ ներշնչմամբ եւ արուեստով

(1) Բաղդատել այս բանաստեղծութեան հետ սա-
 փոքրիկ սիրուն տաղը , կրօնական • տեսիլ • մը գուտ ժո-
 ղովրդական ներշնչմամբ ու ձեով , զոր օրինակած եմ Ս .
 Ղազարու Թիւ 3 խմբադիրքէն , և արդէն Անահիթի մէջ
 հրատարակած եմ .

Պեճոս երազ է սեսեր ,
 ելեր պատմեր Պօղոսի -
 • Ի նորունկ այգին միջին
 Փոքրիկ հրնձան մի սեսի .
 Փոքրիկ հրնձանին միջին
 Բարակ առուակ մի սեսի .
 Ի բարակ առուին միջին
 Նոր բարունակ մի սեսի .
 Նոր բարունակին վերայ
 Ոսկի խրնձոր մի սեսի .
 Ոսկի խրնձորին վերայ
 Խայս աղաւնի մի սեսի :

Պօղոս ասէ Պեճոսի .
 • Պե՛ճոս , երազդ ի բարին .
 Նորունկ այգին որ սեսեր ,
 Երուսաղէմ էաղաւն է .
 Փոքրիկ հրնձան որ սեսեր ,
 Սողոմոնի սանաւն է .
 Բարակ առուակն որ սեսեր ,
 Ասուածածին սուրբ կոյսն է .
 Նոր բարունակն որ սեսեր ,
 Յիսուս Քրիստոս արդին է .
 Խայս աղաւնին որ սեսեր ,
 Աղաւնակերպ հոգին է :

կտոր մըն է « Եկեղեցւոյ տաղը » , զոր մեր հին
 բանաստեղծութեան ամենէն յատկանշական , ա-
 մենէն հզօր ու հրապուրիչ էջերէն մին կրնանք
 համարիլ (այդ տաղը Անահիթի այս թիւին մէջ
 կ'արտատպում) :

Վարդավառի տաղը շրայուցիչ փողփողում
 մըն է ծաղկափթիթ ու արեւափայլ պատկերնե-
 րու , որոնց խորհրդանշական իմաստն ու
 կապակցութիւնը չէ բացատրուած տաղին մէջ ,
 բայց որոնք՝ հակառակ որ շատ դիւրահասկա-
 նալի չըլլան՝ զմայլանքի մէջ կը ձգեն բացառ-
 ութեանց թարմութեամբ ու փայլով , տողե-
 րուն քաղցրանուագ թաւալմամբ , ներգաշա-
 կութեամբը տաղաչափութեան (որ Բուչակի
 տաղաչափութիւնն է , 7—8 , կամ ըստ Նորայր
 Բիւզանդացւոյ՝ 7—8—5) .

Գոհար վարդըն վառ առեալ ի վեհից վար-
 սիցն արփենից
 Ի վեր ի վերայ վարսից ծաւալէր ծաղիկ
 ծովային .

« Հաւիկ »ը փոքրիկ գոհար մըն է .

Հաւիկ մի պայծառ տեսի աննըման ,
 Ի յայն քառաթեւին վերայ աննըման :
 Աննըման , աննըման , աննըմանիդ ո՛վ նը-
 ման ,

Ի՞նչ նըման :

Թեւս արծաթափայլ ունէր աննըման ,
 Արեգական շողոյն նըման աննըման :
 Աննըման , եւն :

Ձայնիկն ողորմուկ ածէր աննըման ,
 Գաբրիէլեան փողոյն նըման աննըման :
 Աննըման , եւն :

Ձաչերն արտասուօք լընոյր աննըման ,
 Առաւօտեան ցօղոյն նըման աննըման :

Բանաստեղծը՝ ըստ իս՝ այդ հաւուն պատ-
 կերով կը ներկայացնէ Յիսուսը , որ խաչին
 վրայ գամուած , կ'երգէ ու կուլայ , — ու ոչ
 մէկ պատկեր աւելի քնքոյչ է , աւելի գողտր
 ու խորին , քան այս միամիտ ու շնորհալի տե-
 սիլը սիրոյ Աստուածին որ ինքզինքը զո՞հ կը
 բերէ մարդկութեան :

Երրորդ կարգի տաղերուն վրայ չեմ ծանրանար, անոնց մասին վերեւ ըսած ըլլալով գրեթէ ամէն բան. յաճախ՝ աւելի հանելուկ են անոնք քան բանաստեղծութիւն. բայց զուրկ չեն իսկական բանաստեղծութենէ. անոնց մէջ կայ հաս մը, որ արդէն հանրածանօթ է, եւ հրաշալիք մըն է, այն է՝ « Այլն ծով ի ծով ծիծաղախիտ » տաղը. այս կտորը՝ աւելի ճիշդ խառնուրդ մըն է ժողովրդական բանաստեղծութեան եւ « տէքատան » ոճի, կան հոն զո՞ւս ժողովրդական տողեր,

Հիւսէր զելեւելսն ընդ միմեանս,
 Հանգարտիկ խաղայր Թիկնեթեկին Տեմէր.
 Բերանն երկթերթի, վարդն ի շրթանց կա-
 Թէր.
 ... Ծոցըն լուսափայլ կարմիր վարդով լըց-
 եալ,
 Ծղիքըն ծիրանիք մանուշակի հոյլք.

կան եւ սապէս տողեր, որոնց մեծագոյն յատկութիւնը, աւա՛ղ, յատկութիւնը չէ,

Յայտէն նունենի սարդիաւառնկ
 Գեղաշիտափ ծայրից ծաղկանց
 Որոյ սիւնն ի սրտին նուսխայօրէն
 Կարկաջայր սաթբերունի սէր.
 ... Ի ծամին խեղեփին հագրէ զի նոյն սէր.
 Հոգիազգեստեալ գեղն ի գինւոյն գոյն ...

Այս կտորը նարեկաչիին վերագրողներէն ոմանք կը կարծեն տեսնել ատոր մէջ քիւլքն Աստուածածնին, զոր Ողբերգութեանց Մատեանին երգիչը կարծած է՝ ըստ աւանդութեան՝ օր մը տեսնել Աղթամարայ ծովուն վերեւ՝ Յիսուս մանուկը գերկը. ոչ մէկ կերպով Աստուածածնայ հետ կրնայ նոյնացուիլ այս տնօղին մէջ նկարագրուած ճոխազգէեաց, գեղանի ու կիսամերկ աղջիկը որ « ծով աչքը » ծիծաղախիտ ծովուն յառած « ատիճաղ, պատիճաղ ստղի խտղի երգով(?) » կը պարե (« Ձեռացն եղիչոյ կամարակապ կապէր ու հանդարտիկ խաղայր »). աղւոր աղջկան մը արեւակնիպ չնմրճին չքեղ տարփողումն է, եւ եթէ բանաստեղծը զէնի կը նմանցնէ կնիւրկալից « բուրվառի » մը « հըրով աստուածայնով լըցնել », եթէ տաղը

կ'աւարտէ « այն թագաւորին, այն նորածին փրկչին, զքեզ պսակողին փանջ յախտեանս » բառերով, ատիկա ցոյց կուտայ միայն որ Կրողը եկեղեցական մըն է, որ կանացի գեղեցկութեան մէջ աստուածային հոգւոյն մէկ յայտնութիւնը կը տեսնէ եւ կը փառաւորէ « երկնաւոր թագաւորը » այդ գեղեցկութիւնը « պսակած » այսինքն իր լիալիր կատարելութեամբ կերտած եւ խրկրի պարզեւած ըլլալուն համար :

Այս տաղին քով կարելի է դնել, « Ի գրութատունն Յովհաննու Մկրտչին » տաղը (հրատարակուած Բագրևաշկային մէջ իբր նարեկացւոյ գործ) եւ ուր կը գտնենք միեւնոյն խառնուրդ ժողովրդական թարմ պատկերներու եւ խորզ լեզուի :

Նոյն կարգի միւս կտորներուն մէջ միութիւնը աւելի հոծ է, լեզուական այլանդակութիւնները (որ այս վերայիչեալ երկու տաղերուն մէջ քիչ են՝ եւ աւելի տարօրինակութիւն են քան տգիտութիւն) կը վիտան, բառերու ածանցումներն ու բարդութիւնները՝ անճոռնի, ֆրազներուն չինուածքը արգասոց է յաճախ իւ նախադասութիւններուն կապը առեղծուածային բանց եւ կան մերթ անոնց մէջ — թէ՛նկէս շառքիչ — քնարերգական նուրբ գեղեցկութեամբ հատուածներ :

... Ծաղիկ ծոցոյ ծոց հայրեկնի,
 Ամպոյ նըման իջեալ յերկնից,
 Զսէր իւր ի մեզ քաղցրիկ ցօղեալ.
 Սէր ի յամպոյ, ամպ սիրաշարժ,
 Օղոյն ցօղեալ ի նոյն գեղման,
 Վայր իջուցեալ կաթս անձրեւաց ... (Տաղ
 ծննդեան)

Դիտել տուի վերեւ թէ վենետիկ հատորին մէջ չորրորդ տաղը (Յայտնութեան), Փարիզի ձեռագրին մէջ որոշապէս կը յիշատակուի իբր գործ ներսէս Ծնորհալիի Աչքէ անցուցի Ծնորհալիի քերթուածներու հուաքածուն (տպուած վենետիկ), եւ նկատեցի որ խնդրոյ առարկայ եղած այս վերջին կարգի աագերը՝ մեծ մասամբ՝ Ծնորհալիի Գեղուի ու ոճին աւելի կը « մօտենան » քան նարեկացւոյն. Ծնորհալի լեզուն՝ թէպէտ ընդհանրապէս հարազատ, մաքուր ու ճաշակաւոր՝ յոյն-լատինա ազդեցութե-

նէն գերծ չէ . եւ մերթ նոյն իսկ չափէ աւելի
անոր կ'ենթարկուի . — միայն թէ՛ միշտ յաճ
աջ բերելով արդիւնք մը որ ցելեցել է .

Ահա հատուածներ Շնորհալիէն .

Նոր երկինք յերկրի , արփւոյն պարունողն ,
ծագողին ծագող ,
երրակի յունող աւետեաց՝ ծայնիւ անմահից
պետին .
Բուպէիցն տիպ , համայնից հոգւոց գոլով
Արեւելք ,
Սրտի մաքրելոյ զթափանցիկ լուսոյն ծագե-
լով նըշոյլ՝
էին աննիւթի նիւթ պարունակեալ նիւթ-
եալ առ իբէն . . .

(Բաղդասել այս կտորը՝ Նարեկացւոյ վե-
րագրուած « Երկինքն ի յերկիրս » տաղին հետ)

. . . երկակի դիմառից առիթ ,
Անքակ միութեամբ էին ընդեղումն .
Բենական արփիւ առլըցեալ . . .

. . . նոյնագոյ ընդ Հօր Բանն Աստուած ,
Ի սկզբանն առ Աստուած միշտ էն ,
էն անմարմին անյեղ յելեալ
եւ ընակեաց ի մեզ բամօրէն . . .

... ներպարունակեալ իննեակ դասուց կայք
մի առ մի ձայնիւ
երգս առեալ գոչեն երրակի անձանց միոյ
տէրութեանն . . .

. . . էն միշտ յէէն ծնեալ մարմնով ծընանի
Ջոր քարոզք բանին , եւն :

Կան Շնորհալիի մէջ ուրիշ մէկ քանի կտոր-
ներ , ուր Նարեկացիի վերագրուած տաղերուն ,
(մասնաւորապէս « տէքատան » կտորներուն)
հետ նմանութիւնը աւելի մօտիկ է . Նարեկացւոյ
վերագրուած այդ տաղերէն ոմանք յօրինուած են
մասնաւոր տաղաչափութեամբ մը՝ որուն համե-
մատ իւրաքանչիւր տողի վերջին բառը յաջորդ
տողին սկիզբը կը կրկնուի ո՛ւր կը կապուի իրեն
հետևող բառերուն , զոր օրինակ ,

Անուն անեղին էին Աստուած է .
է միշտ յէութեան յանհասութեան նոյն .
նոյն ինքն է նրման նոյն մի եւ նոյն մի .

Մի ոմն ի յէից անդրէն ի նոյն օրի .
Թիւ միշտ եռակի եզեռակի փառ .
Քառ իմ դիմառից էից գոյէից գունգ .
Գունդ տրամք երամից կայք , եւն :

Միեւնոյն տաղաչափութիւնը կը գտնենք
Շնորհալոյ փաղերէն ոմանց մէջ . ահա՛ քանի
մը տող « Ի սուրբ քառասունան » տաղէն , ուր
լեզուն ա՛լ աւելի կը մօտենայ մեզ զբաղեցնող
խորհրդաւոր տաղերու լեզուին .

Նոր իմն է հնչիւն ընթերակաց երգոյ ,
երգ ներտաղական յոգնատեղեան Բախան .
Բախան պանծալի բազմերանեան քառասու-
նակի Արքայ .

. . . Կընդին միայնոյ Թիւ քառասուց ըստ
եղակացն ի Սմա .
Ի Սմա տեսանի խորհուրդ սրբեալ աւուրց
տասանց Քասից .

Քառասնից սրբոց գունդ գումարի Այսօր ,
Այսօր վիմարկի դէմ Բելիար Ռամին ,
Ռամիցն անմաքրից մարմնոց սրբոց երկք յա-
ճախեալ Ասուս .

Ասուս պարարկին ի ծով լըճին սառնասա-
ւոյց Սուզմամբ .
Սուզմամբ ծովայնոյ սգ դառնաշունչ հիւսի-
սայինն Ռոս .

Ռոս տաքափման յանդիւրական վայրքն
անձկով իխծեալ , եւն :

* * *

Այս բոլորէն որոշ եզրակացութիւն մը հա-
նել զեռ կարելի չեմ նկատեր . կը շատանամ
նկատողութիւններս ենթարկելով մասնազէտ-
ներու քննութեանը . կրնամ միայն իմ « տպա-
ւորութիւնս » յայտնել , որ է՝ ամփոփելով մին-
չեւ ցարդ ըսածներս՝ հետեւեալը . Նարեկացիի
վերագրուած տաղերը Նարեկացիի գրչէն կլած
չեն թուիր . միեւնոյն հեղինակի դործ չեն . այն
տաղերը որ ժողովրդական գրոյմ ունին , գրա-
բարի աշուղական երգերն են , հեղինակը կամ
հեղինակներն առ այժմ անձանօթ , (քաց ի « Հա-
րի »-էն որուն հեղինակն է Արիստակէն) : Յայտ-
նութեան տաղը (Աւետիս մեծ խորհրդոյ) Շնոր-
հալիինն է (ըստ Փարիզի ձեռագրին) . հաւանա-
կան է որ Շնորհալիինն ըլլան նաեւ « Աեաւ եմ

գեղեցիկ», «էն միշտ էէն անեղապէս ծնունդ»,
 «Երկիրնքն ի յերկիրս» տաղերը, թերեւս «Մը-
 նընդեան տաղն» ու «Աչքն ծով»ն ալ: Մնաց-
 եալները — անոնք ուր լեզուն ճմովկուած է
 եւ համաձայնութիւնը՝ թնճուկ — թերեւս վե-
 րագրելի ըլլան Գրիգոր Մագիստրոսին(1) կամ
 անոր հետեւողներէն մէկուն, կամ աւելի՛ նոյն
 ինքն Շնորհալուոյ անճաշակ եւ օտարամոլ աշա-
 կերտներէն ոմանց: Միակ տաղը որ կրնայ վե-
 րագրելի համարուիլ նարեկացւոյն, «Քառաս-
 նից» տաղն է, որու լեզուն իրօք ոճի նարե-
 կացիական մաքրութիւն, վեհութիւն եւ ճոխու-
 թիւն ունի, եւ որուն տաղերուն սկզբնատա-
 րներն արդէն «Գրիգոր» անունը կը ձեւացնեն:

Ա. 209ԱՆԵԱՆ

Յեղական ոգիին

Ե՞րբ պիտի գաս. — ե՞րբ մեր գետնին ոյժքերէն,
 Իբր յարութիւնն հողին խըմած շողերուն,
 Պիտի պոռթկան շունչիդ բոցերն երկնապող .
 Կամ մեր երկրին արիւն կաթող ո՞ր աստղէն,
 Դու պիտի իջնես հըրդեհել
 Զէնքի տըրմուղ ժողովուրդդ՝
 Որուն սըրտէն դարերն յաւէտ խըմեր են
 Թորգոմսկան արիւնն եւ ո՞ղը պարպիր .
 Որուն համար մեր պապերուն ոսկրոսին՝
 Սարերէ սար սըփռըւած՝
 Բաժին են լոկ գայլերու:
 Ո՞վ անդրանիկ Աստուածուհի՛, Իսկուհի՛
 Հայ ջըրերուն, կըրակներուն եւ կաւին,
 Տե՛ս. — քու երկիրդ՝ որ մեր սերմին մայր ըրիր՝

(1) Բողոքատել Մագիստրոսի համրաւար եւ գերա-
 նեղծուածային «Թուղթ»ին հետ .
 Մրգուզ փանաթ ծղեալ ծեփեալ՝ անհոյժ ոգեալ յառեալ .
 Իւագեկ խանեալ մանճեալ՝ յաւաչիւնեալ իսկոյն յահեալ .
 Մանչուկ մանչոն ճահեալ՝ դամիկեալ ըմպահակեալ, եւն:

Այլազգներու խրժրթանքին մատնուած՝
 Այսօր, աւա՛ղ, սուգ եւ արիւն կը բըխէ .
 Իր կործանած քաղաքներուն վրայ լըռիկ
 Կը նըստի կոտ՛ւնէն ողորմուկ .
 Հողն՝ հերկըւած միայն սողո՛վն օձերուն՝
 Իր աղտաղտուկ խաւերուն մէջ կը պահէ
 Պաղլեղ՝ եւ իր սեւ տափերուն վրայ՝ որոզ-
 Կը մընան մեր այգեստանները՝ առանց
 Շերտափակի, եւ կարամները՝ առանց
 Հայրենական գինիին .
 Եւ մեր խոյերն ըսպիտակ
 Զըզըտնելով խոսանոցներուն մէջ առուոյտ՝
 Նօթութենէ մոյգնած՝
 Մըսուրներուն դէմ կը ջարդեն եղջիւրնին .
 Իսկ որդիները թըշուառ
 Կամ հեռացած հօրենական երկըրէն
 Կո խառնակին ազգերու խորդ արիւնով,
 Կամ նոյն երկրին ծոցին մէջ
 Կը մեռնին լուծն ուսերնուն,
 Ապրողներուն թողով մաս
 Մերկացումն ո՞ղջ Հայութենէն, խորդացումն՝
 Որով կ'ըլլան իրարու դէմ թըշնամի
 Եւ թըշնամոյն դէմ ծառայ:
 Ո՛չ մեր գաշտիրն՝ եղած արեամբ ճախճախուա՝
 Ո՛չ տաճարներն ու պարիսպներ քարուքանդ
 Զիրենք կըրնան զայրագնել:
 Ո՛չ օտարին ծաղրանքն եւ ո՛չ անարգանք
 Կ'արթընցընեն իրենց հոգւոյն մէջ ընդարմ
 Հըպարտութիւնն հայկական:
 Կը ծառայեն եւ կ'ողբան
 Եւ ողբալով ըստըրկութիւնն աւելի
 Իրենց դէմքին կը յօրինեն վայելուչ . . .

Եկո՛ւր, եկո՛ւր. — ժամանակն ա՛յս է. — եկո՛ւր . . .
 Ահա ցեղէջ մաս մ'ազնիւ՝
 Գաղափարի, գուպարի մէջ՝ հալումաջ՝
 Ճամբուզ վըրայ կը սըփոէ
 Իր արիւնին հետ նոր վարդեր, կակաչներ . . .
 Եկո՛ւր, եկո՛ւր. — եւ Մասիսի կատարէն
 Դիւցազներու, վըկաներու հոգիներ՝
 Իբր ասաղերու սերմնցան,
 Տեղա՛ բոլոր Իգուլթեան մէջ մեր երկրին .
 Մեր սըրտերուն խորունկ խորքերը հոսէ՛
 Արիւնդ անբիժ զոր շիթ առ շիթ ժողովկցիր
 Վարդաններու ռազմայարդար հեաքերէն .
 Եւ ըրէ՛ մեր օրոցքներն

Արշակներու վերածննդ չիրիմներ .
 Ամէն Հայու լանջքին տակ
 Իր մէկ հին պապն արթընցո՛ւր ,
 Եւ սրբազան , յաւերժական զանգուածով՝
 Ձերթ Պրահմայի աստուածութիւն մ'անբաժան՝
 Ձանոնք խառնէ՛ եւ խրմորէ՛ եւ ձուլէ՛
 Եւ ըստինքովդ պարեցո՛ւր :

Ա՛յնպէս որ քու մայրենի
 Ճաճանչաւուխտ թեւ թռիչներուդ տակ ամբողի՛
 Տաքնայ՝ մեր հողն, ու բլուրներուն վրայ խայ-
 տան

Փարուններն հին , Նաւասարդները՝ լեցուն
 Մարտիկներու վահաններուն կոփիւնով .
 Մեր անգրդներն եւ ուրուրները թողած
 Ճախճախուտները նըւաստ՝
 Կայծակներու թառերուն վրայ կըռնչեն .
 Էգ առիւծներն ու էգ վագրերը բոլոր՝
 Մայրագորով լիզումով՝
 Ըլլան կայտառ հայկականերու կաթընտու .
 Մեր ամպրոպները (լեցուն
 Ըստուերներովն երգիչներուն Գողթական)
 Սը ախն մէջ հայ քերթողին
 Փոխուին երգի , ու չափուին
 Կայծակներու շեշտերով .
 Բանւորն հետտի՛ , հետտի՛ գեղջուկն եւ այգուն՝
 Երբ իր քայլերն ուղղուին դաշտերն աւերակ՝
 Արշալոյսէն արիւնի հո՛տը առնէ
 Եւ լոկ արի՛ւն ծարաւի :
 Շունչիգ զեփիւան ու ճառագայթն աչքերուդ ,
 Նըման գարնան մեր տան սեմերը պըճնող ,
 Թող ճամբորդեն հիւղէ հիւղ ,
 Բնակարանէ բնակարան .
 Կանգնի՛ն այրերն ու մայրեր ,
 Ծերը կանգնի՛ , կանգնի՛ տղան .
 Ու ամէն ոք ազգին սիրով լոկ արբչիո ,
 Ազգին Ոգւով հաղորդուած ,
 Ա՛յնպէս վառի , ապրստամբի , բորբոքի .
 Որ Թորգոմայ Տունն ըզգայ
 Թէ իր օճախը մարած՝
 Այսօր հրաբո՛ւխ է դարձեր : —

ԳԱՆԻԷԼ ՎԱՐՈՒԺԱՆ

ՊԱՏԳԱՄԱԽՈՐԻ ՄԸ

ՅՈՒՇԱՏԵՏՐԷՆ

(Շար. եւ վերջ)

— 26 Յունիս (1878) . — Այցելութիւն
 տուին Քարաթոտորի, Սատուլահի, Ժէօմենիին
 եւ Տէլեանիին .

Խրիմեան որ մերթ յուսահատ եւ քիչ ան-
 դամ յուսալից է , այսօր ամենամեծ ճշմարտու-
 թիւն մը խոստովանեցաւ . « Մարդ ինքրի մէն
 պէտք է աշխատի որ փրկուի » ըսաւ .

— « Շատ ուշ մնացինք , ըսի , շատ պա-
 րապ բաներով ժամանակ անցուցինք , անձնա-
 կանութիւններով պարսպեցանք , գէթ ասկէ
 ետքը աշխատինք , բոլոր ուժերնիս Հայաստան
 ամիոփենք . ամենքս պէտք է դիմենք հոն , եթէ
 կ'ուզենք զայն կենդանացնել , եւ այսօրուան
 աշխատութիւններնուս նպատակն ալ Հայաստան
 այնպիսի վիճակի մը մէջ դնել է որ կարենայ
 դաղթած Հայերուն կեանաց , աշխատութեան , ինչ-
 քի եւ պատուոյ ապահովութիւն առթել , որպէս
 զի հոն վերադառնան . միւս կողմանէ՛ Եւրո-
 պայի մէջ մեծ ոյժ եւ գործունէութիւն ունե-
 նալու է , զի պէտք է որ Եւրոպայի մէջ լաւ
 ճանչցուինք . ինչ որ ալ ըլլայ մեր մէջ եղած
 անհամաձայնութիւնները , մէջընդմիջ մնալու են ,
 դուրս հանելու չէ , եւ ազգային խնդրին առջիւ
 բոլորովին մոռնալու է , ինչպէս որ այսօր ատոր
 մէկ գեղեցիկ օրինակը կուտանք . չորսերնիս ալ
 իրարու անհամաձայն տարրեր էինք եւ եւր տա-
 կաւին ինչ ինչ տեսութիւններով ու հիմա միա-
 սին եկեր միաբաներ եւ մէկ սիրտ կղած այ՞
 մեծ գործին համար կ'աշխատինք :

— Գիշերուան Անգղիոյ երեկոյթին երթալ
 չուզեց Խրիմեան . պնդեցինք որ երթայ , վասն
 զի վազը Քօնկրէն Հայոց խնդրով պիտի դա-
 դէր եւ իր ներկայութիւնը հարկաւոր էր . կըր-
 կին մերժեց . սակայն բարեբաղդաբար Մ. եկաւ
 որ հարկ դատեց երթալ , եւ մեկնեցաւ . ատոր
 վրայ ելաւ հագուելու եւ երբ վար իջած սյա-
 հուն տեսաւ որ Նարպէյ ծանր վերարկուովը ու
 նշաններովը զարդարուած է , զայրացաւ եւ « ես
 չեմ երթար » ըսաւ . յանուն ազգին խնդրեցի որ

դժուարութիւն չհանէ. « յանուն ազգին կը յայտարարեմ որ չեմ երթար, պատասխանեց, իմ երթալս օգուտ չունի, այլ անոնց երկուքին ալ վնաս »:

Կը զգայի ոյ սրտնեղութենէն կ'ընէ այս ամենը, եւ վաղը՝ եթէ գործը չյաջողը՝ ձեռքը աւելի փաստ մ'ունենալու համար ինքը խոյս կուտայ երթալէ: Բայց կ'ուզէ որ մեր հաճութեամբ ալ ըլլայ, որպէս զի վերջը մեզքը մեր վրայ ձգէ (ինքզինքը չքմեղ հանելու միջոցները այժմէն կը խորհի):

— Հայրի՛կ, ըսի, մենք ազգին առջ պատասխանատու ենք, ձեռքերնուս եկածը պէտք է ընենք, առիթը պէտք չէ փախցնենք, պէտք է որ երթաս:

Մտիկ չըրաւ եւ սենեակը ելաւ, այն սասնէս ալ Նարպէյի ըսի որ ինքն ալ չերթայ, եւ պատասխանատուն իրիմեան մնայ:

Չերազ գանգատեցաւ այս մասին, ես ալ պատասխանեցի իրեն թէ իրիմեան այս պատգամաւորութեան մէջ նշանակուելուն անշուշտ պատճառ մը կայ, հակառակ իրան լեզուազէտ չըլլալուն. արդ, որովհետեւ Հայոց ինքիրը նկատողութեան պիտի առնուի, հարկ է որ ինքն ալ ներկայ ըլլայ երկունքի մէջ գտնուող այսպիսի զիշեր մը, Անգղիոյ երեկոյթին, այս մեծամիտ ազգին:

Յետոյ, հանել տուինք Նարպէյի վերարկուն եւ նշանները եւ իրիմեանի վրայ իրկեցինք որ համոզէ եւ երթան:

Անոնց երթալէն յետոյ ես ու Տաճատ նըստեցանք եւ շրջաբերական մը պատրաստեցինք որուն մէջ ըսինք « Եթէ Թուրքին ձեռքը պիտի թողուք զմեզ, շատ գէշ պիտի ըլլանք », եւ սպասեցինք վերադարձուն:

Վերադարձան շատ վնասած կերպիւ. կըրիմեան ներս մտնելուն քուս. « Օ իշ պիթտի, ա՛լ գիր բան պէտք չէ ». Նարպէյ կ'ըսէ. « ամէն բան լմացեր է, մեզք եղաւ մեր այսքան աշխատութեան »: Չերազ, որ փոքր բաներու մէջ անգամ շատ կը յուսահատէր, լուռուժունջ կը մնար եւ բոտ մը չէր կրնար արտասանել:

Հազիւ կրցայ ինքզինքս բռնիլ եւ զսպել, կարծես պիտի նուազէի. քանի մը վայրկեան յետոյ՝ սա բացատրութիւնը տուին ինձ:

Անգլիա բոլոր Ասիան պիտի պաշտպանէ,

Կիպրոսը պիտի առնէ (Նարպէյի մեծ արտամութիւնը հոս է եղեր, զի այս օրերս Լուսինեան ըլլալու յաջողեր է, բրէնս տը Լիւզիսեան): Բրտէնիօթին վերի ծայրը կարմիր յաթ մը գնել սկսած էր, եւ Կիպրոսի մէջ ունեցած ժառանգութիւնը պահանջելու նտեւէ ըլլալուն — ուրուն համար օրը ութը տասը նամակ կը գրէր — հիմա Անգլիացոյ անցնելուն վրայ սխուր, ինքզինքը կ'որոնցուցիր է) եւ Հայաստանի խօսքն անգամ չկայ: Քարաթօտորի ընկեր է որ Թուրքը պիտի ընէ պէտք եղած բարեկարգութիւնները, բայց կանխաւ իմացնելով Եւրոպայի: Ուրիշ կողմանէ ալ իմացեր են որ Սոլդպէրի Փօրմիւլ մը պիտի ներկայացնէ վաղը Քօնկրէին Հայոց խնդրոյն համար. Վասինկթօն ալ ըսիր է որ վաղը գուցէ ներկայանայ մեր խնդիրը:

Շատ մը հեռագիրներ պատրաստեցինք եւ մանրամասնաբար իմացուցինք ի Պոլիս:

27 Յունիս. — Պոլսէն հեռագիր ստացանք որ Քարաթօտորին մեզ քսածը կը հաստատէր եւ Վասինկթօնին եւ Սալզպրիին զիմեղ կը պատուիրէր: Վասինկթօնին զիմելու որոշում ունէինք, շուտ մը գրեցինք, եւ Չերազ ստարաւ անձամբ տուաւ նաեւ մեր Փօրմիւլը, յետոյ Սալզպրիին գրեցինք եւ միասին տարինք, սակայն Սալզպրիին Քօնկրէի գացած ըլլալուն՝ Չերազ անմիջապէս իշխան Պիզմարքի տունը տարաւ եւ դեռ Քօնկրէն սկսած չըլլալուն՝ յանձներ է Սալզպրիի ծառային որ ներս տարեր է:

Ես ու Չերազ երկու երեք անգամներ մը տախտիկ եւ յուզուած՝ սկսանք պարտիլ Քօնկրէին տանը առաջ. խնդրեցինք Աստուծոյ որ ողորմի բիւրաւոր անմեղ զոհերու արիւնին եւ միլիոնաւոր Հայերու ազաղակին եւ ապա աչքերնիս արցունքով լի տուն դարձանք:

28 Յունիս. — Այս առաւօտ իրիմեանի հետ առանձին տեսնուեցանք մեր խնդրոյն վերայ. երկուքնուս ալ կարծէք սա կէտին մէջ յանգեցաւ թէ՛ իրաց պարագաները, մանաւանդ Եւրոպական մեծ տէրութեանց շահերը արգելք եղան մեր խնդրոյն ամբողջ կատարմանը. սակայն Սան-Սթեֆանօի դաշնագրութիւնը առաջին քայլն էր, Քօնկրէին որոշումը երկրորդ քայլը պիտի ըլլար. վնասելու չէ, այլ աշխատելու է որ նպատակնուս հասնինք:

Թերեւս այս նպատակին շատ շուտ հասնինք, զի միջոցներ կրնան մեզ օգնել, Քօնկրէն Թուրքիոյ Թողուց Հայաստանի բարեկարգութիւնը, ուստի Թուրքէն պէտք է պահանջներ, մանաւանդ նա զմեզ գոհ ընելու պարտաւոր է եւ հոգ պիտի տանի եւ միշտ համար պիտի տանք Եւրոպայի որուն հսկողութեան տակ կը գլուխուինք :

Ուստի պէտք է, ըսինք, այսուհետեւ աւելի հոգ տանիլ 1. Հայաստանի մէջ ժողովել բոլոր կարեւոր մարդիկ. 2. Եւրոպայի մէջ մեզ ճանչցնել եւ պատմել Հայը եւ Հայաստանը եւ անոր պէտքը մասնաւոր ընել :

Լոնտրոյի մէջ ունենալու ենք եկեղեցական կարող անձ մը, զոր օրինակ Մ՛ կամ Տ. Մ., ասոնց որն ալ ըլլայ, 300 ոսկիի պէտքը կայ տարուան. որպէս զի ըստ բաւականի ապրին եւ կարենան իրենց պաշտօնը կատարել միշտ յարաբերութիւն ունենալով պաշտօնեաներու եւ խմբագիրներու հետ :

Իրիմեան Մ.ը(1) յարմար դատեց, իսկ ես Տ. Մ.ը, որ ամուսնացեալ ըլլալուն աւելի յարմար է, բայց Մ.ն ալ արժանիք ունի, մանաւանդ որ Ռուսաց հակասակ ճանչցուելուն՝ աւելի լաւ կ'ըլլայ :

Տ.-Մ. շուտ կը սորվի անգլիերէն, գործունեայ է եւ խելահաս. Պոլսոյ քաղաքականութիւնը աւելի աղէկ գիտէ եւ ազգին օգտակարը մտածելով շատ նպաստաւոր կ'ըլլայ մեզ. սակից զատ՝ տեսքն ալ տեղն է եւ ինքզինքը սիրցնելու եւ լաւ յարաբերութիւններ կապելու մասնաւոր ընդունակութիւն մ'ունի :

Իրիմեան աւելցուց որ քաղաքավարութեան մէջ վարժ է, եւ Մ. էն աւելի համակրելի, ու որոշեցինք երկուքս ալ գրել ի Պոլիս այս մասին եւ մեր մտածումները հաղորդել : Մանչեսթրցիք 150 ոսկի հազիւ կուտան. Թող Պոլիս ալ 150 ոսկի պատրաստէ եւ Տ. Մ.ը շրջակուի :

Անգամ մը՝ Պոլիս եղած ժամանակս՝ Պատրիարքը կը խորհէր Տ. Մ.ը Մանչեսթրը զրկել, սակայն կը կարծէր թէ Ղեւոնդ վարդապետը այնպէս մը բռներ է Մանչեսթրցիք որ դժուար պիտի ըլլայ զինքը փոխել : « Եթէ Ղեւոնդ վար-

(1) Մելիքսեղեկ Մուրաթեան :

դապետ ազգասէր է, ինքը Թողելու է այդ տեղը որ արժանաւոր մէկը երթայ աղգին օգտակար ըլլալու համար » ըսած էի :

— Պոլսէն երկար հեռագիր մ'եկաւ. որ կը յանձնարարէ բողոքել Քօնկրէն մեր խնդիրը նկատողութեան չառնելուն համար :

— Երեկոյին՝ Մ. Խ. եկաւ եւ ստոյգ տեղեկութիւններ հաղորդեց թէ Անգղիա զՏաճկաստան իր պաշտպանութեան տակ առած է, թէ պէտք է գոհ ըլլալ, եւ արդէն շատ լաւ եղաւ, ու Պոլսոյ հրահանգին՝ բողոքին՝ անպատ ըլլալը հասկցուց : Ասկից զատ հաստատեց այն մասը թէ Դուռը պարբերաբար համար պիտի տայ կառավարութիւններուն, եւն :

Մանրամասնաբար հեռագրեցինք Պոլիս եւ բողոքը յետաձգելնիս ալ ըսինք :

— Գիշերը Աւստրիոյ երեկոյթին գային Նարսէյ եւ Չերազ եւ վերադարձան պատմեցին թէ Օթթօ Բըսըլ հարցուցեր է թէ արդեօք պատգամաւորութիւնը միայն ունի՞ ի Լոնտոն վերահանդիպել. « կը յուսանք » ըսեր են մերինները :

— Քօնկրէն արդիւնքին վրայ երկուշաբթիէն ի վեր շատ յուզեալ ենք, տխուր եւ մտահոգ. գիտէինք թէ մեր ուղածը չպիտի ըլլար, զի Եւրոպացուց մեծ շահերը մեզի տեղ չթողուցին եւ երես չունեցան մեզի համար ալ բաժին հանել. բայց անհնար կ'ըլլայ միտքաբար կարծելով թէ կարեւոր ու պատեհ առիթ մը կուրուսինք եւ եթէ քիչ մը խիղճ ունենային Եւրոպացիք, քիչ մը քիչ իրենցը հողալով զմեզ ապրնային հոգալ :

Իրիմեան աւելի ուրախ երեւցաւ այսօր եւ ուզեց մեզ ալ սփոփել : « Անգլիոյ պաշտպանութիւնը լաւ հասաւ, ըսաւ, զքեզ եւ զմեզ պրծեց պատասխանատուութենէ » :

— Նարսէյ կ'ուզէ ինք երթալ Մանչեսթրը, եւ կը խնդրէ ինձմէ որ իրեն օգնեմ :

29 Յունիս. — Այսօր ալ յուզեալ վիճակ մը եւ անհանգիստ սիրտ մ'ունեցայ Քօնկրէն արդիւնքին վրայ : Չերազի հետ կծու խօսեցայ, որ այսքան տեսակցութիւններ ունենալէ յետոյ, այսօր միջոց չունի տեղեկութիւններ աննկու :

— Մ. Խ. յորդորեց զմեզ որ գոհ ըլլանք Քօնկրէն որոշումէն եւ գիր գրենք առ Պրքօսֆիլտ ուրախութեան եւ շնորհակալութեան համար : Չերազ ընդդիմացաւ առարկելով թէ Պո-

լիս բողոքել պատուիրեց , եւ առաջարկեց հար-
ցնել Պատրիարքին :

— Խրիմեան հանգստացած կ'երեւայ . թե-
ւերը ծալլելի նստեր է : « Եւրոպացիք մեզ մար-
դու տեղ չգրին » կ'ըսէ . . . Գոհութիւն կը
յայտնէ Պերլինը շրջագայած ըլլալուն եւն . . .
Իսկ Նարպէյ ուրիշ կերպ է . ո՞ր կ'երթայ մի'
հարցներ , ի՞նչ կ'ընէ , ի՞նչ կը գրէ մի' հարցը-
ներ . ինչ կ'ուզես ըրէ' , պատրաստէ' , եւ ստո-
րագրէ առանց խորը մտնելու : Մեր ճակատա-
գիրն էր ոչ միայն գործը մտածել հապա նսաւ
գործողները :

Չերազէն խնդրեցի որ երկտող մը գրէ առ
Քէմպայ որ Թայնզի մէջ զատ զատ ինքնավա-
րութիւն կ'առաջարկէ , եւն Չերազ յետաձգել
ուզեց , եւ ահա Խրիմեան օգնութեան հասաւ
իրեն Չերազ մինչեւ ցարդ այդպիսի ընդգրկու-
թիւն մը յարուցած չէր . գուցէ վհատութեան
արդիւնք է . հետեւաբար ես գրել պարտաւորե-
ցայ առ է. եւ մեր թղթերէն ալ մէյմէկ օրինակ
ներփակելով խրկեցի որ Քէմպայի տայ եւ հրա-
տարակէ :

30 Յունիս . — Կրկին հեռագիր Պոլիսէն ,
որ կը պատուիրէ բողոքել :

— Օ. եկաւ եւ յանձնելու շնորհը ըրաւ
մեզ Քօնկրէին մեր խնդրոյն նկատմամբ տուած
որոշման բնագիրը , զոր երկու օրէ ի վեր գրը-
պանին մէջ պահած է եղեր . ի՞նչ փութկոտ
մարդ . . . :

— Պոլսոյ հեռագրին վրայ՝ Չերազ գնաց
առ Վատինկիթոն որ զարձեւալ չկրցաւ ընդունիլ .
միշտ ամենքն ալ երեսներ կը պահեն մենէ ,
գուցէ ամչնալնուն . մեր քովն ալ լա՛ւ պնդերե-
սութիւն կայ . Խրիմեանի համար ասոնք պա-
րապ բաներ են եղեր , ժամանակը անցած է ե-
ղեր . կանուխէն ի՞նչ ըրաւ : Ամօթ որ Պոլիս
մեզ կ'իմացնէ թէ Հայաստան բառը չկայ Քօն-
կրէի որոշման մէջ , եւ մենք միջոցը չենք ու-
նեցած անոնցմէ առաջ իմանալու . ափսո՛ս որ
իմ լեզուագիտութիւնս զօրաւոր չէր որ զիմում-
ներուն մէջ ես ալ գտնուէի որով գուցէ ես կը
յաջողէի լաւագոյն յարաբերութիւններ ունենալ
եւ տեղեկութիւններ ստանալ :

— Նամակ գրեցինք առ Վատինկիթոն Հա-
յաստան բառը գնելու եւ մեր կանոնագիրը Դրան
յանձնարարելու մասին , եւ խնդրեցինք որ գոնէ

այս մասին հոգ տանի . իրաւ է թէ օգուտ չու-
նի , սակայն մենք պէտք է մեր պարտականու-
թիւնը կատարենք :

— Այսօրուան հեռագիրներուն վրայ՝ աւելի
տխուր եմ . Նարպէյ հիւանդ , Խրիմեան իր թէֆը
կը գարնէ , Չերազ միայն կը ճմլի , զի գիտէ ու
կը զգայ :

— Պիքօնսֆիլտի գրուելիք գիրը ետ թող-
ուեցաւ :

— Օ. եկաւ եւ կտոր-բրդուծ խօսքեր սկսաւ
ընել , « Ես չըսի՞ մի ձեզի , մենք պաշտպան
չունինք , ասանկ կ'ըլլայ , ասանկ եղաւ , ցա-
ւալի՛ վիճակ . . . » :

1/13 Յունիս . — Չերազի հետ գացինք ցըր-
ուել բողոքագիրը առաջուց . երկու ժամ վերջը
վերջին Քօնկրէն եղաւ(1) :

— Կէս օրէ յետոյ ժամ 6ին կայսերական
պալատ ճաշի հրաւիրուեցան Խրիմեան եւ Նար-
պէյ :

Նարպէյ « հիւանդ եմ » կ'ըսէ , իսկ Խրիմ-
եան չուզեր երթալ , « ի՞նչ պիտի ընեն » կ'ըսէ :

Ես ալ « կուզէք գացէք կ'ուզէք մի' եր-
թաք , ըսի , հերի՛ք որքան ամբողջ ամիս մը
մասնաւոր բաներու համար սիրտ փոր հատցու-
ցի . ինչ որ քաշեցի , բաւ է » :

Սակայն թելագրեցի Ս. Պ. ն եւ Արծրունին
որ Տիխիսի Մշակ թերթի խմբագրին եղբայրն
է եւ Պերլինի համալսարանին հանրաբանու-
թեան փրոֆէսորը (փա՛ռք Ազգին) որպէս զի
երթան համոզեն սրբազանները եւ ճաշին եր-
թան :

Երկուքն ալ համոզուեր են եւ նշանին
կախելով գացին :

2/14 Յունիս . — Ճաշի հրաւիրեցինք Ֆո-
սիշէր Ճայթունկի խմբագիրներէն մին որ սկիզ-
բէն ի վեր մեզ օգտակար եղաւ եւ որուն Մ.
Խ. հաճեցաւ Առիւծի եւ Արեգական պաշտօնա-
կալութեան պատուանշանը տալ տալ : Ճաշին
վրայ ստացանք Պոլսէն երկու հեռագիր որոց
միով — թուանշանագրեալ — կը պատուիրէին
բողոքէն մէյմէկ օրինակ անգլիական երեւելի
անձանց լրկել եւ միւսով կը պատուիրեն շնոր-
հակալ ըլլալ Պիւլօին եւ Պոլիս դառնալ :

(1) « Քօնկրէին վերջին նիսը տեղի ունե-
ցաւ » ըսել կ'ուզէ :

— Մ. Խ.ի գացինք մնաք բարովի, ըսի բողոքնիս . « Հարկ չէր, ըսաւ, դուք անկախութիւն կ'ուզէիք թէ բարեկարգութիւն եւ յառաջդիմութիւն . ասոնք հիմա սպահովեալ են . շատ աղէկ եղաւ, շատ երջանիկ պիտի ըլլայ ազգը, Անգղիոյ պաշտպանութենէն շատ օգուտ պիտի քաղէ, եւ ձեր ուզածը Անգղիայէն պիտի ստանաք . բայց պէտք է դիմէք անոր, առաջին անգամ որ դիմէք՝ շատ լաւ կ'ընէք . Պոլիս եթէ երթաք, ըսէք ասոնք իրենց որ չվարանին Անգղիոյ համակրութիւնը գրաւելէ :

Յետոյ հարցուցինք թէ պատգամաւորութիւնը Անգղիա երթա՞յ թէ ոչ . « Երթայ ալ կ'ըլլայ, չերթայ ալ կ'ըլլայ, ըսաւ, բայց երթալը միշտ օգտակար է . միայն թէ լաւագոյն է նոր պատգամաւորութիւն մը զրկել, որ երթայ յանուն ազգին Անգղիոյ պաշտպանութիւնը հայցելու, բաւական է որ չուշացնէք . ես ձեզ վրատահութեամբ կ'ըսեմ որ շատ լաւ եղաւ ազգին . մէկ կողմանէ Եւրոպա, միւս կողմանէ Անգղիա պիտի պոստպանեն շայ ազգը :

Իւր պաշտպանութիւնը եւ բարեխօսութիւնը խնդրելով հրաժեշտ առինք :

3/15 Յուլիս . — Խրիմեան թթուած է այսօր, եւ կասկած յայտնեց որ շատ բան մեր ուզած գոյնովը պիտի ներկայացնենք ի Պոլիս . « սակայն, ըսաւ, ես ձեր ամէն խօսքերը յօդս կը ցնդեմ : »

Յայտարարեցի իրեն թէ արդարեւ շատ նեղութիւն տուաւ մեզ զինքը Պոլսոյ հրահանգներուն հետեւեցնելու համար, սակայն վերջապէս հետեւեցաւ . ուստի՝ ինչպէս մինչեւ ցարդ բան մը զրած չիմ՝ բայի Նուպարի խնդրէն, ասկէ ետքն ալ չունիմ գրելիք եւ խօսելիք . խղճովս կը վկայեմ թէ մեր խնդրոյն վրասող բան մը չըրինք, թէեւ պակասներ եղան, եւ զգացուցի իրեն թէ գծուած չըջանակին մէջ քալել չուզելուն համար էր որ զիս զրկեցին :

Բարկացաւ եւ ծանր խօսեցաւ . « Սխալ հասկցար, ըսի, հետեւեցար՝ սակայն չուզեմալով : »

« Այո՛, չուզեմալով հետեւեցայ, ըսաւ, Նուպարը կը բռնեն եւ յետոյ կը նետեն մէկ կողմ, Մ. Խ.ը կը բռնեն, զանի ալ մէկ կողմ կը նետեն . ասոնք աղէկ բանե՞ր էին : »

« Ատոնցմէ վնաս չեղաւ, պատասխանեցի, անոնց(1) քաղաքականութիւնը . զոր ազգն ալ ընդունած է, պահանջեց այդպէս ընել եւ այդպէս ըրին . այսպիսի խնդիրներու մէջ ...»

4/16 Յուլիս . — Մեկնելու խնդրոյն վրայ շատ խօսելէ յետոյ, ես ի Լոնտրա մեկնելու պատրաստուեցայ, Նարպէյ ի Փարիզ, Խրիմեան Չերազի հետ Պերլին պիտի մնար մինչեւ հինգշաբթի երեկոյ, սպասելու համար հեռագրին որով եթէ զինքը Լոնտրա կանչէ՝ ճամբայ պիտի ելնէր, եթէ ոչ Լայքցիկի ճամբով վերննա եւ անկից Ռումանիա պիտի անցնէր :

Նարպէյ ալ ի Փարիզ իմ հեռագրիս պիտի սպասէր :

Երեկոյն Պերլինէն մեկնեցայ ի Լոնտրոն՝ նոյն տեղի ազգայինները տեսնելու եւ Անգղիոյ հետ բռնելիք քաղաքականութեան եւ զրկուելիք նոր պատգամաւորութեան վրայ խորհրդակցելու . Չերազ ալ ուժ տուաւ այս գաղափարին :

7/19 Յուլիս . — Ս., Ս., Ա եւ Է., հաւաքուեցանք . պատմեցի Պերլինի մէջ ըրածնիս . Ս.ի եւ Ս ի հետ վիճարանեցանք թէ բոլորովին թէ պայմանաւ պէտք է յանձնուինք Անգղիոյ, յետոյ է. եւս միացաւ վիճարանութեան . եւ համաձայնեցանք սա բանաձեւով, ըսել Անգղիոյ թէ՛ « Հայերը գոհ ըրէ՛, եւ քեզ պիտի պաշտեն՝՝ եթէ բոլորովին քուկզ ընես եւ գոհ ընես » Ս. հարցուց թէ՛ կթէ՛ ըսեն ինչո՞վ գոհ կ'ըլլան, այն ատեն պատասխանեցի . « Ինքուավարութեամբ, բայց պայմանաւ որ եղանակը Պոլիս տայ : »

8/20 Յուլիս . — Հեռագրեցի Խրիմեանի որ Չերազի հետ Լոնտրա գայ, ներկայութիւնը կարելոր է :

9/21 Յուլիս . — Է.ի հետ խորհրդակցեցայ մեր բռնելիք եւ բռնած ընթացից վրայ, երկար բանակցութենէ յետոյ եղած արդիւնքը գոհացուցիչ գաւա « Հայաստանի բարեկարգութիւնը առաջին խնդիրն էր, ըսաւ, յետոյ կուգայ ինքնավարութիւնը : Բայց ամէն բանէ առաջ ստակ վաստկելու է եւ զաւակնիս Անգղիոյ զրոթեամբ կրթելու ենք . երբ Պոլիս երթաք, ըսէք որ

(1) « Անոնց », այսինքն՝ Պոլսոյ խումբին :

անգղիերէն լեզուն մտցնեն վարժարաններուն մէջ, բանաստեղծական բաները վերցնեն եւ դրական ու գործի մարդիկ պատրաստեն:» Բնագունեց նոր պատգամաւորութիւն մը խրկելու եւ նոր ընկերութիւն մը կազմելու գաղափարը եւ յետոյ հետեւեալ կէտերը որոշեցինք.

1. Անգղիոյ հետ լաւ վարուիլ եւ անոր համակրութիւնը չահիլ՝ անկէ խնդրելով որ զմեզ գոհ ընէ, եւն.
2. Նոր պատգամաւորութիւն մը գայ ի կոնտոն եւ այս մասին յարմար դատուեցաւ Մ. որ պէտք է նախ եպիսկոպոսանայ եւ հասնի բարլամէնթի բացուելուն:
3. Աեռնդ վարդապետը Մանչէսթր պահել:
4. Գրել որ Տ. Մ. եւ Գար. Սրուանձտեանց անգղիերէն սորվին:
5. Գաղթականաց ընկերութիւն մը կազմել ի Պոլիս, պանդուխտները իրենց երկիրը իրրկելու եւ Փոքր Ասիոյ ժողովուրդը կեդրոնացնել Կիլիկիոյ մէջ:

6. Վիճակագրական աշխատութիւնները շարունակել եւ ճշգրիտ մարդահամար մ'ունենալ որքան կարելի է:

7. Ծառերնիս Կաթն Անգղիոյ եւ ապա Եւրոպայի յայտնել:
8. Գաւառներու մէջ կրօնքի խնդիր չհանել:
9. Դաստիարակութեան հոգ տանիլ եւ անգղիերէն լեզուն մտցնել բոլոր վարժարաններու մէջ:
10. Սրգի քօմիթէն չցրուել եւ Անգղիոյ քօմիթէին հետ յարաբերութեան գնել:
- 11/23 Յուլիս. — Բարիզ հասայ, անսնըւեցայ Ենարպէյի հետ որ Պոլսէն նամակ առեր է Պատկանեանի գործը կարգադրելու համար: Ինքն ալ հեռագրով հրաման խնդրեք է Բեթէրսպուրկ երթալու եւ խնդրը վերջացնելու:
- 17/23 Յուլիս. — Բարիզէն կը մեկնիմ Վիեննա եւ անկից Ռուսանիոյ ճամբով 30 յուլիսին կը հասնիմ ի Պոլիս:

ՄՏԵՓԱՆ ՓՍՓԱԶԵԱՆ

ՄԷՅԼՇԻՆԻՑ(1)

Մ ա թ դ

I.

ո՛ղ աղամանդ լինիս երկրի, արարչութեան հրգօր արքայ,
 Բայց ո՛վ կապեց, ասա՛ ինծի, գըլխիդ պըսակ այդ քո ոսկեայ:
 Մի՞ գուցէ դու զառանցեցիր մըտորմանց մէջ քո կուրութեան.
 Թէ ես խոնարհ ստրուկն եմ քո, իսկ դու տէրը իմ ինքնիշխան:

« Թոյլ տուի քեզ հաղորդ լինիլ գաղտնիքներիս փոքրիկ մասին,
 եւ դու, « գահա՛ճ », կարծեցիր որ հասկացար ինձ ամբողջողին:
 եւ սրբութեան իմ սրբոց մէջ յանդգնեցիր դու ներս մըտնել,
 եւ այնտեղ կարգ ու կանոնը քո սահմանել եւ ընդգրծել:
 « Տըխմա՛ր, Թէ որ ես կամենամ, դու՛ քար կտրած իմ երկիւղից՝

(1) Ծանօթ. — Մէլլեին կեզմ անուն է ռուս բանաստեղծի. իսկական անունն է Պետր Ֆրիլպպովիչ Յակուբովիչ:

Հեղ եւ խոնարհ քո շրներից աւել խոնարհ կը դառնաս ինձ :

Երկիրը ողջ կը պատանեմ : Քս վիժխարի քաղաքների
Փարթաւաւաւներն ինչի դարձրցե՛մ ես կեր կ'անեմ քամիների :

« Թէ ժանտաման , Խէ սորա քոյր մարտ աւերիչ ես կ'ուղարկեմ »
Եւ քու ծաղկած սիրուն դաշտեր աւազուտի կը վերածեմ :

Պայծառ օրըդ կը մեացնեմ , ծովերի տակ կ'անեմ կարծան ,
Եւ դու կ'ոռնկաս բարկ ցաւերից ու կըսկծից իբրեւ գազան :

« Գու հաւատա՛ , որ չեն գրաւում քո ձրգտու՛մներ ինձի բնաւին ,
Եւ ոչ ալ քո դարդ ու հոգեր : Ես գիտեմ լոկ ամանակին »

Անգուժ օրէնք : Ինձի համար այս աշխարհում չի՛ք , բըճաւ չի՛ք
Ո՛չ ցաւ Խանչանք , ո՛չ հրճուանքներ , եւ ո՛չ չարիք : Եւ ո՛չ բարիք :

« Ապրի՛ր , ինչպէս ողջ են ապրում — վայրկեանական իբր ալիք վետ
Մըլիա՛ , յետոյ դու դարսուր յորձանքներում եղիր անհետ —

Եւ մի՛ բըճաւ մի՛ յանդգնիր մըղել ի՛մ դէմ մարտ մոլեգին —
Որ մեռելոց եւ կենդանեաց Մայր անվախճան եմ ամենքին » :

II.

Այսպէս խօսեցի մայր բընուծին , ամպրոպելով շանթ ու մըրքիկ ,
Տարերք ամէն իրար խառնած գոռ ձայներով չընաշխարհիկ :

Բայց վերամբարձ բաց ձակատով , « ազատուծի՛ւն » որոտալով ,
Եմերական ցըրորների դէպ աւետեաց վայր ձրգտելով ,

Կարկուտ անձրեւ տեղատարաւի , խաւար մըծին ճողոպրելով ,
Խաչ-տանջանաց բեռների տակ երերալով , գըլորվելով ,

Ռէպի հովիտ խաղաղ դրախտի ուղղում է իւր քայլեր յառաջ
« Հըսկայ-մարդը » , ոչ մի վայրկեան չը թողնելով ձեռին բըռնած

Ահեղ կըռուի սուրբ դըրօշակը , կանչում է նա ձայնով անշէջ .
— Ով էլ որ այս հուր սրբագան չը բորբոքեց իմ հոգու մէջ .

Լինի անմիտ ուժերի խաղ թէ բանական իմաստուծին ,
Գու ի՛մ սըրտում այն մարելու չունիս այլ եւս իշխանուծին :

— Խարազանի՛ր , պատժի՛ր ինձի , քեզնից շընորի ես չեմ խնդրի ,
Բայց եւ գիտցի՛ր , դու էլ ինձնից շընորի բըճաւ չե՛ս , չե՛ս գըտնիլ :

Եւ քեզ կըռուի , ահեղ կըռուի հրաւէր է որ կարգում եմ ես ,
Լոկ իմ դիակ , ստուգ դիակ շըլծայել դու կարող կ'իինես :

— Քո խիստ դատան գեղեցկութեամբ դու կոյր ես կոյր եւ անկենդան ,
Իսկ ես անմահ հոգու կրակով չերմացած եմ միանգամայն :

Կենաց գրքից կը պոկոտեմ ես , նորագոյն օրէնսդիր ,
Թերթերն չարեաց , ահեղ ձայնով ես կորոտամ . « Խաւար , կարի՛ր .

— Ե՛լ , արշալոյս . եւ դո՛ւ . եղեմ , արի ծածկիր այն անապատ ,
Ուր որ արին-աշխատանքիս սերմանել եմ քըրտինք առատ » :

Եւ դու ինքըդ կը խնկարկես այն սըրբուծեան իմ աննման —
Կամ չէ՛ երկրի ես երեսից իսպառ ընդ միշտ կ'անհետանամ : —

Բարում

Թարգմ. Մ. Ս.-Բ. ՄեկեԱն

ԱՐՓԻԱՐԵԱՆ ԷՍԹԵՏԻԿՈՍ

Նահապետ Քուչակի հրատարակութեանս հանդէպ Արփիարեանի բռնած դիրքը ամենէն տպեղներէն — եւ ամենէն ծիծաղելիներէն — մին է որ գիտեմ: Այդ հատորով իմ նպատակս էր լոյս արելուն հանել զմայլելի բանաստեղծութիւն մը որ ստուերի մէջ էր մնացած: Իմանալով զնորոգութիւնը զոր գաւազ հատորը, կը բաւէ ապացուցանելու թէ նպասակիս հասած էի լիովին: Քուչակի անունը եւ բանաստեղծութիւնը այսօր հանրածանօթ է Հայոց մէջ՝ չնորհիւ այդ հրատարակութեան: Արդ, Արփիարեան կը ճգնի ցոյց տալ թէ այդ հատորս Քուչակին վնասած է, անոր բանաստեղծութեան գեղեցկութիւնը այլայլած է, վերջապէս՝ վանտալական գործ մըն է եւ արիչ ոչինչ: Ու թերեւս կը կարծէք թէ՛ այս վճիռը արձակելու համար Արփիարեան հատորը անձնապէս քննած, ձեռագիրներուն հետ բաղդատած, ուսումնասիրութիւնը լրջօրէն վերլուծած է. երբէ՛ք, իր վճիռը կը հիմնուի հարեւանցի «խօսակցութեան մը» վրայ զոր ունեցեր է Նորայր Բիւզանդացիի հետ. եւ տարակոյս չունիմ որ եւ ոչ իսկ ճիշդ ըմբռնած ու հաւատարմօրէն հաղորդած է Բիւզանդացիին յայտնած կարծիքը. Նորայր Բիւզանդացիին, որ պատրաստելու վրայ է — երկու տարիէ ի վեր — նոր հրատարակութիւն մը Քուչակի չ'իմ հրատարակութեանս մէջ կրնայ նկատած ըլլայ սխալներ, գիտեմ որ հրատարակման տարբեր ձեւ մը պիտի նախընտրէ, — այս բոլորը կը հասկնամ, եւ ոչ ոք ինծի չափ ուրախութեամբ հրատարակուած պիտի տեսնէ Նորայրի գործը, որ իմ գործիս բնական շարունակութիւնը պիտի ըլլայ. բայց զժողով է ինծի համար ընդունիլ որ Բիւզանդացիին իր գիտունի նկատողութիւններէն զուրս ելլելով՝ ըսած ըլլայ այն անշնորհք, անիմաստ ու սխալ բաները զոր Արփիարեան ըսել կուտայ իրեն:

Երկու տարի առաջ, Մշակին մէջ էր որ Արփիարեան առաջին անգամ յարոյց այդ հարցը: Ինչպէս Նորայր Բիւզանդացիի անտիպ աշխատութեանց մասին եւ փոփոք յայտնելով որ անոնք, ու մասնաւորապէս «Տաղարան»ը, հրա-

տարակուին, Արփիարեան կը յաւելուր թէ մեր նախնեաց գրական էջերը հրատարակող մը պէտք էր անպատճառ գիտնար արարելէն, պարսկերէն, թուրքերէն, քրդերէն, ասորերէն, հայերէնի բոլոր գաւառաբարբառները, բուստարանութիւն, կենդանաբանութիւն, աշխարհագրութիւն, հանքաբանութիւն. եւն. եւն. եւ թէ՛ ասոնք չգիտցողի մը ձեռքով նախնեաց քերթուածի մը հրատարակուած «աղէտ» մըն էր հայ գրականութեան համար («աղէտ»ը Արփիարեանի բառն է). ասոր իբր ապացոյց՝ Արփիարեան մասնաւոր կ'ընէր Քուչակի հրատարակութիւնս որ ըստ իրեն ուրիշ բան չէ եղեր՝ բայց կ'իջարանի մը կ'ուրի յաւելուածով՝ «Երկրորդ սպառնալիք մը», լեցուն՝ սխալներով որոնք «հաւաք փախուցեալ են այդ սաղերուն», եւ ուր՝ հրատարակիչը, «Քուչակի հատակտոր սուները կարգի կանոնի դնել ուզելով, խառնաշփոթ բան մը զուրս հաներ է՝ որուն միտքն ու հոգին անհասկանալի»: Արփիարեան կ'ենթադրէր նաեւ թէ բանի այդ քառակններն իրարու միացնել եւ իբր իրարու կապուած ամբողջութիւն մը ներկայացնել ուզած եմ, եւ թէ նոյն իսկ շատ մը բառեր՝ սրբագրելու մտքով դիտարկեալ փոխած՝ եմ, ինչպէս «մրտեմիկ»ը «մտերմիկ»ի: Երկու 1905 օգոստոսի թիւին մէջ, Արփիարեան կը վերադառնար այդ հարցին, կը կրկնէր միեւնոյն քննադատութիւնները, բայց — ինչ որ անիմաստիւ է իր մէջ — քանի մը տարբերութիւններով. «Քուչակի երգերը, կ'ըսէր, անգամ մը Բարիզ հրատարակուեցան, երկու տարի առաջ, բայց պակասաւոր. Ս. Ղազարու զրչագրին տակնակնակ անճիպ երգերէն(?) երկուքը հրատարակ կ'ելլէին միայն: Եւ ամենուն ալ համը հոտը գրեթէ փախած. վասն զի հրատարակիչը մտաբերած էր կարգի կանոնի ստրկացնել — «Առողջամիտ գրականութեան» կարգի կանոնին, — բանաստեղծին անսանձաթօնի եւ անիշխանական սլացքները: Պիտի գա՞յ օրը որ ազատիք, զոնէ գոնէ գրականութեան մէջ, «առողջամտութեան» ձեռքէն: Երջանկայիշատակ Ֆէլէկեանը Դուրեանին բանաստեղծութիւնները կը սրբապրէր, կը կոկէր, կարգի կանոնի կը դնէր յանուն առողջամտութեան:

«Ու ասկէ զատ, ընդօրինակիչ-հրատարակիչը եւ ոչ իսկ անդրադարձած է տառալիսն սը-

խաղերուն զորս գրչագիրները առատօրէն կը պարունակեն :

« Սակայն , այդ հրատարակութիւնը , որքան որ ալ թերատ , բայց եւ այնպէս , առաջին անգամ ըրչարով մեզի կ'ընծայէր Քուչակ մը , որ եթէ ոչ լիալիւ պատկերով չողչողենի , բայց գէթ կը ներկայացնէր մթազնած լուսանկար մը , որուն պիմագծական խանգարումները իւրական ազարութիւնը չէին խանգարեր՝ մինչև անճանաչելի ըլլալու աստիճան :

« Ու այդ խաթարման պիտի պարտինք վաղուան ճշգրիտ ի լոյս ընծայումը : . . . Ճըշմարիտ Քուչակ մը հրատարակ հանելու համար , հարկ էր որ բանասէր քննախնդիր մը ներկայանար , միաքը բազմազան գիտութիւններով պատարուն , պարսկերէնի , արաբերէնի , թրքերէնի ընտել , մեր երկրին բուսականութեանն ու կենդանատառութեանը քաջատեղեակ եւ գաւառաբարձներուն թափանցած , ու ամենքս ալ գիտենք թէ մոռացուալ նորայրը իշխանարար դատելու եւ վճարելու հեղինակութիւնը կը վայելէ , չնորհիւ իւր հմտութեանց առատաձօս հարբտութեանը : »

Չեմ ծանրանար այն փոփոխութեանց վրայ զոր երկու յօդուածներուն մէջ երեւան կը բերին Արփիարեանի յայտնած քննադատութիւնները . առաջին յօդուածին մէջ՝ « համը հոտը բոլորովին փախած » , « ոչ մէկ նորութիւն չընծայող երկրորդ սպազբութիւն » , « զիսմամբ փոխուած բառեր » , « մինչ երկրորդ յօդուածին մէջ , « համը գրեթէ փախած » , « առաջին անգամ Քուչակ մը յայտնուած » , « զըրչագրի տառական սխալներու անուշադրութիւն » : Հասկանալի է որ Արփիարեան ինքն իսկ համարձակած չըլլայ նոյնութեան իր կրկնել իր առաջին յօդուածին այն կտորները ուր անխղճամտութիւնը , — պահ մը « Արփիարէվար » խօսելով — ա՛լ ակն յանդիման (կամ յայտիյայտ , կամ քաջայայտուկ , կամ յայտնաքաջիկ) փայլափայլ , փառփառ , լուսթափթափիկ ու շողչողենի կը շողորպափայլէր : Ի՞նչպէս կրկնել՝ օրինակի համար՝ թէ իմ հրատարակութեամբս Քուչակին « համը հոտը փախած է » . եթէ այդպէս ըլլար , ա՛լ « ինտո՞ր » բացատրել այն խանդավառ ընդունելութիւնը որով ամբողջ հայ մամուլը —

ու . ֆրանսական թարգմանութեամբ՝ փարիզեան մամուլն ալ — սղջունեց այդ բանաստեղծութիւնը . սեմուլա՞մ բան է որ համն ու հոտը բոլորովին կորսնցուցած գործ մը այդպիսի անօրինակ սքանչացում մը յոտաջ բերէ : Գործեալ , ի՞նչպէս յամառիլ « երկրորդ սպազբութիւն » անուանելու հատար մը , որ պարզ առաջին սպազբութիւնէ աւելին իսկ՝ « յայտնութիւն » մըն էր : Ճիշդ է որ Քուչակի տաղերուն մէկ ստուար մասը արդէն հրատարակուած էր Արիստակէս Վ. Տեղկանցի Հայերգին եւ Պ. Կոստանեանի Ժողովածուներուն մէջ , եւ ես հատորիս մէջ առիկս յիշած եմ . սակայն իմ հատորս կը պարունակէր հարիւրէն աւելի քառեակներ բոլորովին անտիպ , կը ներկայացնէր « առաջին ամիսիումը » Քուչակի վերագրուած կամ վերագրելի դարդ ծանօթ ու ասդին անդին գրուած բոլոր տաղերուն , ու մանաւանդ՝ քննական ուսումնասիրութեամբ մը , — որուն խօսքը բնուէ՛ ընդ Արփիարեան , — կը լուսաօրէր ու կը մեկնէր արժանիքն այդ բանաստեղծութեանն եւ կը մանկցնէր զայն հայ հասարակութեան , որ հակառակ քանի մը կտորներու այստեղ կամ այնտեղ հրատարակուած ըլլալուն՝ բացարձակապէս անճանօթ էր անոր գոյութեան (1) :

(1) Մուծի մէջ ննացած հին — կամ ժողովրդական — բանաստեղծութեանց « գեղեցկագիտական » արժէքը ճանչցնելու համար հասարակութեան մը , — մանաւանդ մերինին պէս հասարակութեան մը ուր քննադատական զարգացումը դեռ շատ սահմանափակ է , — չի բաւեր բանասէրի , ֆոլքլորագետի , հաւաքիչի դերը . պէտք է որ գրական մարդ մը գայ վառել մոզական լսպտերին ճրագը : Ճանիկեանի « Հնուծիւնք Ակնայ » հաւաքածուն հրաշալիքներ կը պարունակէ . քանի՛ հոգի կայ մեր մէջ որ նըշմարած ըլլան ատիկա . քանի՛ գրագետ ունինք որ ուշադրութեամբ կարդոցած ըլլան այդ գիրքը որ ամէն հայ բանաստեղծի սեղանին վրայ ըլլալու էր : Ճանիկեան կատարած է պարզ հաւաքիչի գործ , — և մենք դարձեալ իրեն յաւէտ երախտապարտ պէտքէ ըլլանք՝ որովհետեւ այնքան հետաքրքրական ծանօթութիւններ խմբած է Ակնայ կեանքին ու բարբերուն վրայ , և կորուստէ պահպանած է այնքան գեղեցիկ երգեր . բայց այդ բարի մարդը չէր կրնար այդ բանաստեղծութեանց մէջ հարկ եղած « ընտրութիւն » ընել , ու չէր կրնար անոնց գեղեցկութիւնը հասարակութեան բացատրել , քանի որ ինքն իսկ չէ հասկցած զայն , ու կրցած է իր յառաջաբանին մէջ գրել՝ « Գիտեն ամէն Ակնցիք թէ ինչպէս ազգային հին սովորութիւններն , նոյնպէս և հին երգերն տակաւ առ տակաւ կը դադրին ու

Փանք հիմայ այն քննադատութեանց զոր Արփիարեան՝ ամենէն զօրաւորները նկատելով կրկնած է երկրորդ յօդուածի մը մէջ :

Թէ աչու զական կամ ժողովրդական բանաստեղծութեանց ճշգրիտ հրատարակման համար մեծապէս օգտակար է այն բազմակողմանի հրատարակութիւնը զոր մասնաճիւղ կ'ընէ Արփիարեան, անվիճելի բան է այդ բայց թէ այդ բոլոր հրատարակութիւնը բացարձակապէս « անհրաժեշտ » է, եւ թէ առանց անոր՝ տաղեր հրատարակելն « աղէտ » մը կրնայ գառնալ հայ գրականութեան, այս երկրագունդին վրայ միայն Արփիարեանը կարող է այսպիսի բան մը լսել : Ըըշմարիտ « աղէտը » այդ բոլոր բանաստեղծական զմայելի էջերուն անտիպ եւ անծանօթ մնալը, եւ յաճախ՝ այսպէսով՝ բոլորովին կորսուիլն է : Արուստիտեանց, Շերենց, Արիստակէս վ. Տէլկանց, եւ ուրիշներ, որ այնքան հին տաղեր ու ժողովրդական երգեր հրատարակած են, նեոուէին այդ ամբողջ հմտութիւնն ունենալէ. անոնց հրատարակութեանց մէջ սխալներ կան անշուշտ բայց անոնց շնորհիւ Ե որ բազմաթիւ կտորներ կորուստէ փրկուած են, եւ տարիս ինքնին՝ արդէն մեծ ծառայութիւն մըն է որ մատուցած են մեր գրականութեան : Բանասէրներուն կը մնայ այդ հրատարակութեանց սխալներն ուղղելու լրացուցիչ գործը կատարել : Աստուծոյ զատ, թեւեւ աւելորդ չըլլայ նկատել նաեւ որ հին բանաստեղծութեանց հրատարակման համար այդ բոլոր յիշուած գիտութիւններուն չափ՝ եւ աւելի՛ կարեւոր է՝ գէթ քիչ մը բանաստեղծ ըլլալ : Քուչակի մը գործը բուսաբանական կամ կենդանաբանական կամ լեզուաբանական ուսումնասիրութիւն չէ, — բանաստեղծութիւն Ե. — զայն « նասկնայու », անոր գոյացուցիչ տարրերը, կազմածքը, հոգին ըմբռնելու համար, չի բաւեր արեւելեան բոլոր լեզուները եւ Հայաստանի բոլոր անասուններուն անունները գիտնալ :

Իսկ երբ Արփիարեան կը յայտարարէ թէ

կը մոռցուին, և սոյն վերջնոց տեղ հայերէն և թուրքերէն նորահնար երգերն են որ կը գործածուին : Բայց ինչո՞ւ մոռցուին այն օրօրներն, ու երգերն որք թէ և չունենան այժմեան երգերու նրբութիւնը, գէթ մեր նախնեաց բանաստեղծական ոգին ու ճաշակը կը ներկայացնեն : Եւ ինչո՞ւ զիտեր « նոր » երգ մը որ հաւատարի նրբութեան տեսակէտով՝ Ակնայ հին երգերուն :

« Ս. Ղազարու գրչագրին տասնմէկ տաղերէն երկուքը միայն տպած եմ », կ'ապացուցանէ որ այն միջոցին ուր՝ Վենետիկէն՝ կ'ուղարկէր իր առաջին յօդուածը Մշակին, եւ ոչ իսկ մտքէն անցուցած է երթալ վանքն անգամ մը այդ ձեռագիրը քննել : Այդ ձեռագիրն է թիւ 1671 տաղարանը. զայն ծայրէ ծայր աչքէ անցուցած եմ եւ անոր մէջ չկայ Քուչակի վերագրուիլ կրցող տաղ մը զոր օրինակած եւ հատորիս մէջ անցուցած չըլլամ : Հինգ տաղաշարք — եւ ոչ թէ կտոր — գտած եմ հոն, որոնց բոլորն ալ՝ իւրաքանչիւր տաղ զատելով խառնիխառն կուտակու մէն՝ հրատարակած եմ Այդ հինգ տաղաշարքէն զատ, այդ ձեռագրին մէջ կան երկու կամ երեք տաղեր՝ տաղաչափութեամբ ու ոճով տարբեր՝ եւ զոր նորայր, ինչպէս ինձ հաղորդուեցաւ՝ կը վերագրէ Քուչակին. ես համոզուած եմ որ այդ կտորները Քուչակին չեն կրնար վերագրուիլ, — եւ համոզումս պիտի ապացուցանեմ երբ նորայրի հատորը լոյս տեսնէ :

Տարակոյս չունիմ որ՝ բաց ի այն տաղաշարքերէն զոր ես գտած եմ այդ գրչագրին մէջ, դեռ կան անտիպ տաղաշարքեր՝ Ս. Ղազարու, — ինչպէս եւ ուրիշ տեղերու, — ձեռագիրներուն մէջ : Նորայր, իր ուսանողութեան ատեն՝ օրինակած է Ս. Ղազարու ձեռագիրներուն մէջ զանուած գրեթէ բոլոր տաղերը, եւ ունի քանի մը տաղաշարքեր՝ քաղուած այնպիսի ձեռագրերէ զոր ես չեմ տեսած (ասոնցմէ երկու քառեակ անշատելով ինքն իսկ հաճած էր ինձ ուղարկել, եւ այդ քառեակները պարունակող տաղաշարքերուն Քուչակականութիւնը ակնհերեւ է ինձի համար) : Բայց ոչ նորայրը, ոչ ալ ու եւ է լուրջ մտող, կրնայ մեղադրել ինձի որ չեմ հրատարակած կտորներ զորոնք պարունակող ձեռագիրները չեմ տեսած երբեք. տասնհինգ օր միայն կրցայ մնալ Վենետիկ, եւ այդ կարճ ժամանակամիջոցին մէջ նիւթապէս անկարելի էր վանքին բոլոր ձեռագիրները աչքէ անցնել : Դեռ 6-7 ամիս առաջ, Հ. Պոտուրեան գաւաւ վանքին մէկ ուրիշ ձեռագրին մէջ՝ երկու նոր տաղաշարք, (որոնք, ինչպէս կրցայ գատել այն օրինակներէն զոր հաճած էր ինձ ղրկել, բացարձակապէս Քուչակական են) : Հ. Պոտուրեան այդ երկու տաղաշարքը հաղորդեց նորայրին, որուն անծանօթ էին անոնք : Ու նորայրի

հատորին երեւումէն յետոյ, անշուշտ երուսա-
զէմէն, էջմիածնէն կամ ուրիշ տեղէ մը պիտի
երեւան գան ուրիշ տաղաշարքներ՝ Գուշակի
վերագրելի: Այսօր, ոչ ոք՝ Գուշակի հաւաքա-
ծու մը հրատարակելով՝ կրնայ ըսել. « Ահա
ամեն ինչ որ Գուշակ գրած է ». կրնայ միայն
ըսել՝ « Ահա ամէն ինչ որ Գուշակի գործէն ցարգ
ծանօթ է »:

« Առողջամտութեան » դէմ Արփիարեանի
հակակրօթիւնը դիւրահասկանալի է: Թեթեա-
մտութիւնը եւ անբարեխղճութիւնը ստիպուած
են ծուռ նայիլ մտաւոր — ու բարոյական —
առողջութեան: Միայն թէ չեմ հասկնար ինչ կապ
ունի « երջանկայիշատակ » Ֆէլէկեանը՝ առող-
ջամտութեան հետ, եւ Գուշակի հատորիս հետ.
Ֆէլէկեան, ոչ թէ առողջամտութեամբ, այլ
տիրացուածութեամբ՝ ինքզինքին թոյլ տուած
է Պետրոս Դուրեանի տաղերուն մէջ տողեր ու
բառեր սրբագրել, յանդուգն պատկերներ փոխել,
աեղը տափակութիւններ փոխել. եւ ասիկա ա-
ռաջին անգամ նա երեւան հանած ու դասափե-
տած եմ՝ « Պետրոս Դուրեանի կենսագրութեան »
մէջ: Իմ հատորիս մէջ, Գուշակի բնագրէն մէ՛կ
բառ չկայ որ դիտմամբ փոխած ըլլամ. կան
բառեր որ սխալ եմ կարդացած, բայց գրական
սրբագրութիւն մը ընել մտքէս իսկ չէի կրնար
անցընել: Ուղղած եմ միայն օրինակիչներուն
ուղղագրութեան սխալները, աղաւաղեալ ձեւով
գրած բառերուն տուած եմ իրենց բուն ձեւը,
— եւ այդպէս ընել պարտական է ամէն հրա-
տարակիչ. — Երբ Արփիարեան կը յայտարարէ
թէ « ուշադրութիւն չեմ դարձուցած առական
սխալներուն զոր կը պարունակին գրչագիրնե-
րը », կ'ապացուցանէ թէ ինքն է որ ուշադրու-
թեամբ չէ կարդացած հատորս:

Անուշադրութենէ աւելին, գիտակից խե-
ղաթիւրում պէտք է ենթադրել՝ բացատրելու
համար Արփիարեանի մեղադրանքը որու համե-
մատ որպէս թէ « Գուշակի քառհակները բռնի
իրարու միացնել եւ իբր իրարու կապուած ամ-
բողջութիւն մը ներկայացնել ուղած եւ կարգի
կանոնի դնելով բանաստեղծին անսանձաթօնիչ
եւ անխնայական սլացքները ստրկացուցած »
ըլլամ: Ոչ միայն բռնի կապ չեմ հաստատած
Գուշակի տաղերուն մէջ — Պ. Թադէոսեանն

էր որ Հռոմայի մէջ փորձեց այդպիսի բռնագրո-
սիկ կողակցութիւն մը հաստատել, — այլ ես
իսկ եմ որ ըսած եմ որոշապէս հատորիս սկիզբը
գրուած ուսումնասիրութեան մէջ՝ « Քանի որ
այդ քառհակներէն ու վեցհակներէն իւրաքանչ-
իւրը անցաս անբողջութիւն մը կը կազմէ, ո
եւ է անպատեհութիւն մը չկայ անոնց կարգը
փոխելու մէջ: » Արդէն այն զանազան ձեռա-
գիրներուն մէջ ուր կը գտնենք միեւնոյն տա-
ղաշարքերը՝ աւելի կամ պակաս տաղերով, քառ-
հակները միեւնոյն կարգով չեն գասաւորուած:

Միակ ազասութիւնը որ ինքզինքիս թոյլ
տուած եմ, այն է որ տաղաշարքներուն մէջ
խառնիխուռն դիզուած տաղիկները զատած եւ
զատ զատ հրատարակած եմ՝ ո եւ է կարգով,
ու առանձին խումբերու բաժնած եմ սիրոյ եր-
գերը, պանդուխտի երգերը եւ խրատական ու
այլաբանական երգերը. այսպէս ընելով աւելի
չեշտած եմ Գուշակի իւրաքանչիւր տաղիկին
որոշ անհատականութիւնը, անոնց ըմբռնումը
եւ ըմբռնումը աւելի դիւրին եւ յստակ դար-
ձուցած եմ. հետագած եմ օրինակիչներուն քը-
մայքէն, բայց աւելի մօտեցած եմ հեղինակին:
Այդ սխտեմին ճշգրութեանը միշտ կը մնամ հա-
մոզուած. սխտեմին կիրարկութեանը մէջ՝ քա-
նի մը աեղ՝ կան մէկ քանի ուղղելի կէտեր:

Կ'անցնիմ սխալներու հարցին: Հատորիս
մէջ, ինչպէս ըսի արդէն, կան սխալներ —
ու տարօրինակ պիտի ըլլար որ չըլլային: Կան
նախ ընթերցման սխալներ, ինչպէս « մրտեմիկ »;
զոր անուշադրութեամբ « մտերմիկ » կարդացած
եմ (1). ատոր նման դեռ կան քանի մը ընթերց-
ման — կամ աւելի ճիշդ՝ « գուշակման » սխալ-
ներ, — սրովհետեւ ձեռագիրներու մէջ՝ բառերը,
զժուարընթեռնի գրերով գրուած, կամ աղաւաղ-
ուած, մերթ հանելուկներ են զոր պէտք է լու-
ծել: Այն երկու շաբաթուան միջոցին ուր կըր-
ցած եմ մնալ վենետիկ, բաց ի Գուշակի տա-
ղերէն, 100էն աւելի ուրիշ հին քերթուածներ
օրինակած եմ. այդ շրջանէն առաջ ձեռագրի
վրայ երբեք աշխատած չէի. բնական էր որ՝ զուտ
բանասիրական տեսակէտով՝ աշխատութիւնս

(1) Ձեռագրին մէջ, ինչպէս Չ. Պտուրեան համե-
յաւ ստուգել և ինձ հաղորդել, կայ « մրտեմիկ »:

չէր կրնար բացարձակապէս անթերի ըլլալ : Բայց քանի՞ գործ կայ արգէն մեր մէջ՝ նոյն իսկ քանասէրներու ձեռքով հրատարակուած՝ որոնք բացարձակապէս անթերի ըլլան : Նորայր բազմաթիւ սխալներ գտած է Վենետիկ բազմաշրմուտ միաբաններուն կողմէ հրատարակուած նախնեաց գործերուն մէջ : Ու տեսէք ինչ կը գրէր Հ. Բա սեղ Սարգիսեան (Բագնավիպ, Փետր. 1905)՝ Փարպեցւոյ նոր հրատարակութեան մասին .

« Պատմագրութեան հրատարակիչները՝ Ստ. Մալխասեան եւ Գ. Տէր-Մկրտիչեան — որոնք ծանօթ են նախնեաց մատենագրութեան վրայ ըրած իրենց լուրջ աշխատասիրութիւններովը , — կը տեսնուի թէ իրենց կարողութեան չափով եւ բարեացակամութեամբ ամէն ջանք ըրած են՝ Ղազարայ Պատմութեան եւ Թղթիկ մինչեւ ցորդ եղածներէն աւելի կատարեալ տպագրութիւնը տալ ազգիս եւ օտարաց : . . . Բայց հանգերձ այսու — ներսուի ինձ ըսել անկեղծօրէն — թէ գէթ տպագրական եւ ուղղագրական ինչ ինչ զանցառութեամբ՝ տեսակ մը ցաւ իսկ կը պատճառէ մտնուանդ : Հրատարակիչներն՝ (Վենետիկեան) Գ. տպագրութիւնը թէ եւ խստիւ բայց եւ իրուամբ սխալաշատ յայտարարած ժամանակ — զի ծերունի մ'եղած էր անոր թերթերու սրբագրողը — չորրորդը անհամեմատ աւելի խճողած են տպագրական , լեզուական եւ այլ սխալներով , որոնք աւելի զգալի կ'ըլլան երբ կը բաղդատուին մտնուանդ վենետիկեան գրչագրաց հետ : Ասկէց ետ չեմ ուզեր հետեւցնել թէ ուսանայ մեր է'ն ձեռնհաս բանասէրներն իսկ նախնեաց դասական գործերն արժանապէս հասկնալու եւ հրատարակելու յարմարութիւնները չունին տակաւին , բայց զըժբաղդարար իրողութիւնը կարծէք թէ այդ կը հաստատէ իւրիք : Եւ ստուգիւ՝ եթէ ունեցած ըլլային , կարելի բան չէ որ չանդրադասնային եւ չուղղագրէին գէթ զանոնք ի վերջ մատենին , — քանի որ առիթ ունեցած են ուղղելու , — մինչդեռ հարիւրաւոր վրիպակներէն տամնեակ մը հագիւ նշանակուած կը տեսնենք իբր «նկատուած վրիպակներ» , որ ըսել է թէ միւսները նկատուած չեն բնաւ : » Այս տողերէն կը յայտնուի որ թէ՛ Մխիթարեան միաբանութեան հրատարակած , եւ թէ՛ Պ. Մալխասեանի եւ Գ.

Տէր-Մկրտիչեանի Փարպեցւոյ հրատարակութիւնները անթիւ սխալներով լեցուն են :

Երբ իրենց կեանքը միմիայն բանասիրական աշխատութիւններով անցընող մարդիկ սխալներէ զերծ չեն մնար , անիմաստ է պահանջել որ « փրոֆան » մը անթերի գործ մը յառաջ բերէ : Նորէն , նակառակ այդ բոլորին , ես կը կարծեմ թէ յաջողած եմ շատ քիչ սխալիլ օրինակութեանցս մէջ (Վիեննայի եւ Վենետիկ միաբանները կրնան ըսածս հաստատել՝ բաղդատելով Անահիթի մէջ հրատարակած տաղերս ձեռագիրներուն հետ) :

Գուչակի հրատարակութեանս մէջ՝ կան նաեւ տպագրութեան սխալներ , որ դժբաղդար աւելի բազմաթիւ են քան ընթերցման սխալները , որոնց թիւը շատ սահմանափակ է : Կարգ մը նիւթական ու հոգեբանական անձօնի պայմաններ , այն պահուն ուր այդ հրատարակութիւնը կը կատարէի , թոյլ շատին ինծի փորձերու սրբագրութեան մէջ՝ ձեռագրին հետ կէս առ կէտ բաղդատութեամբ՝ զնել այն ամբողջ խնամքը որ հարկաւոր էր . այդ տպագրական սխալներէն ոմանք կարեւոր են , ինչպէս դաժանն , մօսի յալին , դեղ ու ճար արեւ , խոռվեցաւ , գեւ ի մուք , աղջկանցն , որ պէտք է ուղղուին գազանն , մօս ի յալին , մբան յոյս արեւ , խախեցաւ , դեւ ի մուք , աչկանցն . այս կարգի վրիպակները չափազանց քիչ են . միւսները , աւելի բազմաթիւ , աննշան բաներ են՝ գրական տեսակէտով . այսպէս՝ ես հող էի ի հող դարձայ , կը մնայ , ծաքեղ , անկից ի վեր , որ պէտք է ուղղուին՝ ես հող էի հող դարձայ , կու մնայ , ցաքեղ , յանկից ի վեր , եւն . ստոնցմէ շատ աւելի մեծ տարբերութիւններ կարելի է գտնել Քուչակի նոյն քառեակները պարունակող զանազան հին ձեռագիրներուն միջեւ՝ երբ զանոնք իրարու հետ կը բաղդատենք : Ատով հանգերձ , գոհ ըլլալէ հետո եմ այդ տպագրական սխալներուն գոյութենէն . անոնց ցուցակը կազմած եմ , եւ երկրորդ տպագրութեան մը մէջ անոնք բոլորն ալ կ'ուղղուին : (1)

(1) Բոլոր այս վրիպակները՝ ե'ս նկատած եմ : « Les Trouvères arméniens » գրքիս առթիւ գրած յօդուածին մէջ , Արփիարեան անճշօրէն ենթադրած էր թէ Նորայր ինձ ուղարկած ըլլայ Քուչակի հրատարակութեան սխալներուն ցուցակը : Ես գիմեցի Նորայրին , Քուչակի (ինչպէս և մէկ

Ամէն պարագայի մէջ, իմ հրատարակութիւնս անհունապէս նուազ կարեւոր սխալներ կը պարունակէ քան Հայերգի հրատարակութիւնը. անոր մէջ կան սուպէս սխալներ. «գաւնձ հազար ներքեւ տերեւին, զէտ օղի ականջդ առ, կարնեք, հանց գուն, Յիսուսեք, զէտ նետի չարխէն ելաւ, սեղ ու ճար, իփշի, իշիս, աղու հաց, եւն. որ պէտք է ըլլան «քսնց հազար ներքեւ տերեւին, զէտ օղի ականջդ առ, կ'առնէր, հանցաւն, Յիսուս է, զէտ նետի չարխէն ելաւ, պեղ ու ճար, ի փշի, ի յիս, աղու հաց» :

Թող Պ. Արփիարեան ինքն ալ, հարկ եղած խուզարկութեան ոգին, հաստատութիւնն ու համբերութիւնը ունենայ եւ երեւան հանէ նոր Բուչակ մը, ես զինքը պիտի չնործաւորեմ՝ նոյն իսկ եթէ իր հրատարակութիւնը երեք անգամ աւելի սխալ պարունակէ քան իմս :

Ա. ԶՕՊԱՆԵԱՆ

(Մնացեալը յաջորդ քիւռով)

Տ Ե Ր Գ Ո Ւ Ս Ի

Բ. ԴՐՈՒՍԿ

Արտաշիրին երրորդ ականջը եկաւ. Բոլոր այս զըրոյցներ տակաւ ան տակաւ, Գաչեց Հաֆթուատի վրայ քաջ զօրապետն այն Իւր քաջաբախտ ու գոռ զօրքը նոյն հետայն : Հաֆթուատին երբ հասաւ ականջին այս բօթ, Բընաւ իր սըրտին մէջ չը մըտաւ չըփօթ : Դարան զըրաւ լերան մի խորչը զանխուլ, Ինք զիմեց ի ճակատ բանակաւ, անդու : Երբ տաքցաւ պատերազմն, իրար անցան զօրք,

բանի ուրիշ աշուղներու) ինձ անհավանալի մնացած կարգ մը բառերուն լուսարանութիւնը խնդրելով. Նորայր ազնուարար կատարեց խնդիրքս, և իրեն կը պարտիմ թարգմանութեանս մէջ 25—30 բառերու մեկնումը կամ ֆրանսերէն համարժէքին ճշդումը :

Լախաով ու տապարով չափուէին զինուորք : Դուրս թըռաւ այն ջոկատն որ էր ի քըմին, Մութիցաւ յանկարծ երկիր՝ հըզօր բանակին : Որոշել ձեռք ու ոտք դարձաւ անհընար, Ձեռքերըն ասէիր թուլացան ի սպառ : Այնչափ լեցան դիով դաշտ ու սար ու ձոր Որ յոգնած էր յաղթողն ի ջարդ ու կոտոր : Ով որ ռազմի դաշտէն փախաւ մազապուր, Տարաւ Արտաշիրին ըշտապաւ այս լուր : Երբ լըսեց մեծանուն Արտաշիր այս գոյժ, Այս աւերն ու աւար եւ այս ապամոյժ, Տըխրեցաւ յոյժ, իսկոյն կազմեց նոր բանակ, Լիացուց ռոճիկ ու զէնք առ հասարակ. Վազեց արշաւասոյր վերայ Հաւթուատի, Երկինքն էր հասեր զլուխն այն չարագատի : Փութացուց Ն՝ ամրոցէն գանձ ու զէնք առատ, Բանի տեղ չը զըրաւ լաշկար ու ճակատ : Մեծ որդին հեռուն էր օտարութեան մէջ, Երբ իմացաւ թէ հայրն ունի ռազմ ու վէճ : Չառաւ հանգիստ, դադար, նինջ ու կերութում, Նաւեց ջուրին այս կողմն ըշտապաւ բազում : Ծահոյ անուն կըրէր այն ամբարտաւան, Չառագէմ, չարիմաց, վատ ու անպիտան : Նաւէն եկաւ շիտակ Հաւթուատին ի տես, Ուրախացաւ հօր սիրտն այնու մեծապէս : Աջ թեւի բանակին զսնի կարգեց զէտ, Նա եղաւ կարգադիր եւ ըՍպահապետ : Կազմեցին երկուստեք բանակներ ճակատ, Վառեալ ի զէն, ի քէն, գանձերով առատ : Մի ակնարկ որ ձըգեց արքայն Արտաշիր, Մերացաւ իւր ատոյգ սիրտը վըշտակիր : Երկու կողմէն առաւ զօրքը կարգ ու շարք, Մագեցաւ արեւ ու տապացաւ աշխարհք : Երբ մեծ գոսը թընդաց փըղի վերեւէն, Մարդիկ ուշից ինկան երկմըղոն տեղէն : Գոռաց փող կովադում եւ գալար արոյր, Փըխոր, չըփոթ լըցուց աշխարհ ի պարոյր : Գետինը կը սարսէր պայտ ու դամի տակ, Օդն առած էր զըօշից գոյն, լալ ու սուտակ : Ծաչ չառաչ լախտերու, սաղաւարտներու. Վանեց երկինքն ի բաց, երկիրէն հեռու : Քանդէին օդաչու երիվարք վետին, Դար ու գաշտը ծածկեց անզըլուխ մարմին : Այնպէս էր փոթորկած Հաւթուատի լաշկար Որ ասէիր ծովն էր ի ծուփ չըղմավար : Խըռամբ զօրաց էր դաշտն այնքան անթափանց

Որ մըժեղ ու մըժիւն չէին գրաներ անց :
 Այսպէս շարունակեց մինչ իրիկուն մուտ
 եւ գիշերն ըզգեցաւ իւր վերադիւն մութ :
 Հաւաքեց Արտաշիր զօրքը ցիր ու ցանկ,
 Մի մեծ լիճ կար ետեւն ուր բանակեցան :
 Երբ զիպակ ժանգառ-բանդ(1) եղաւ համակ սեաւ,
 Ցայգապահք երկուստեք չըրջէին կաքաւ ,
 Շահին զօրաց հատաւ ուտեստի պաշար .
 Կապած էր անօրէնն ամէն ճանապարհ :
 Ջահրու մի մէջ մէկ մալգ կար վառազգի շատ ,
 Որոյ անուն Մեհրակ էր Անուշազատ :
 Երբ իմացաւ նա չուն Շահ-Արտաշիրի
 եւ նորա նըհանջելն առ ափըն ջըրի
 եւ համբարի սպանելն ի մէջ բանակի ,
 եւ անցքերու կապուիլն ալ շուրջանակի
 հոյացաւ պաշարել պալատը Շահին ,
 Ժողովելով զօրք անթիւ ի ճանապարհին .
 Աւարեց գանձը , բան չը թողուց իսկի ,
 Զօրաց բաշխեց թագեր՝ քրտակներ ոսկի :
 Երբ իմացաւ արքայն Արտաշիր զաղէտ
 Այն լըճափին՝ ուր էր , տըրտմեցաւ յաւէտ .
 « Իմ սեփական , ասէր , տուն չը յարդարած ,
 Օտարին ինչո՞ւ ես եղայ կըռուամած » .
 Վըզուրկ հրամատարներն ուզեց իւր ատեան ,
 Մեհրակէն նոցա շատ եղաւ ամբաստան :
 « Ի՞նչ կը խորհիք , ասաց , դուք , ո՛վ զօրավարք ,
 Որ այսպէս դառն ելին մեզ այս պատահարք :
 Կեանքի գառնութեան շատ առած էի համ ,
 Բայց չը կար այս Մեհրակ հաշուի մէջ անգամ »
 Զայն բարձին յայնժամ պեաք , ասեն . Տէր Արքայ ,
 Բո աչեր չը տեսնեն բընաւ թէ չար գայ :
 Թէ մի Մեհրակ ի գաղտ թըշնամի է քեզ ,
 Ինչո՞ւ խաւար կուգայ քեզ աշխարհ այսպէս :
 Հըզօր ու մեծ ես գու , աշխարհ քեզ հըլու ,
 Մեք քո ծառայք , ահա՛ , պատրաստ մեռնելու :
 Թարգմ. Տր. Յ. ԹԻՐԵԱՔԵԱՆ

(Շարունակելի)

(1) Ժանգառի գոյն . երկինքը կ'ակնաւորէ :

ՀԱՅ ԳԵՂՁՈՒԿ ԵՐԱԺՇՏՈՒԹԻՒՆ(1)

Ժողովրդական երգերի ծաւալումը
եւ ազդեցութիւնը

Նախական դպրոցի դերը Գեղոց Գ. եւ Մա-
 կար Ա. կարուղիկոսներ զօրով . — Կար ժամա-
 նակ , երբ գեղջուկ Կղանակները գին չունէին :
 Անցեալ դարու կրթուած մարդիկն անգամ գրում
 ու տարածում էին , թէ հայ գիւղացին բանաս-
 անդծութիւն ու երգ չունի : Այս կարծիքն արագ
 ընդհանրացաւ , որովհետեւ շինականի համար իր
 առօրեայ ստեղծագործութիւնն արժէք չունի .
 հաց ու ջրի պէս մի ակամայ պահանջ է : Գիւ-
 ղացին իր երգերի շատ տեսակն արհամարհում
 է . ծիծաղում է ուսում առածների վերայ , որ
 խնամքով գրի են առնում եւ ժողովում են այդ
 « ճեռօք բաներն ու աղջկայ խաղերը » :

Ժողովրդական եղանակների տարածման
 մեծ զարկ տուին նախկին ծխական դպրոցների
 երգեցողութեան ուսուցիչները , որոնք սնուցին
 մատաղ սրտերն ու մանուկ զգացումները պարզ
 ու գողտրիկ , բուն գեղջուկ երգերով : Այդ
 դպրոցներում սովորող անմեղ մանուկներն ա-
 ռան այդ երգերը եւ տարան , հնչեցրին օտա-
 րացած , խորթացած տան շէմքից ներս , կրթը-
 ւած , բայց հայրենի սրտի գեղումներին կարօտ ,
 ընտանեկան յարկին տակ : Հայ քաղաքացին էլ ,
 կորցրածը գտնելուն պէս , սեղմեց սրտին եւ
 գուրգուրալ սկսեց իր հարազատ երաժշտու-
 թիւնը : Այն օրուանից կեանք առան ժողովրդ-
 ղական եղանակները , նոր ոգի ստացան եւ
 թարմ ուժով , բուն թափով առաջ են դնում
 եւ աճում :

Երբ , դպրոցի միջոցաւ , գիւղական կրա-
 ժըշտութիւնն անցաւ դիւղից քաղաք եւ արմատ
 ձգեց , հայ գաւառներն էլ , բնականաբար , ժա-

(1) Կոմիտաս վարդապետի այս անտիպ և մեծապէս
 շահեկան ընդարձակ աշխատութեան , որու մէկ քանի
 գլուխները կը հրատարակենք , ֆրանսերէն տպագրութիւնը
 լոյս պիտի տեսնէ ժողովուրդի ապագայի մը մէջ . • Մերքիւր
 Միւզիքալ • ը արդէն մաս մը հրատարակեց վերջերս :

մանակի պահանջներին համաձայն, սկսան երգել, նուազել ու ստեղծել ժողովրդական գոյնով եւ ոճով :

Գուսաններ . — Հայ գուսաններն ունին ժողովրդականից անկախ, ինքնուրոյն դպրոց : Գուսանական դպրոցները երկու տեսակ են : Առաջին պատկանում են կրթութեանը, երկրորդին՝ անուսումները : Վերջինները մի կամուրջ են կապում բուն ժողովրդականի եւ կրթութեան գուսանական դպրոցի մէջ : Երգում են, օտար կամ մայրենի լեզուով, օտար եղանակներն անչնորհք, աղաւազած, իսկ հայ շինական երգերը, թէպէտ բաւական ուղիղ, բայց թաթարական, ծուռ ու մուռ, անկայուն եւ անճաշակ տառախաղութեամբ :

Այս տղեղ արտասանութիւնը գործ է ածում, զժբաղդաբար, գիւղացի արական սեռն էլ, պատանեկան հատակիցն սկսած : Իսկ իգական սեռը պահել է զուտ ազգային հնչումը :

Կրթութեան գուսաններն աւանդաբար նախանձախնդիր են արար, պարսիկ եւ տաճիկ երաժշտութեան . թէպէտ, մէկ մէկ էլ, երգում են ժողովրդական եղանակներ, բայց աւելի զուարճացնելու, քան ճաշակ տալու նպատակով : որովհետեւ անարուեստ, թեթեւ, անոճ եւ իրանց դպրոցի ոգուն հակառակ են համարում :

Սորա երգում ու նուագում են, վերջին ժամանակներս, աւելի հայերէն լեզուով, բայց արար, պարսիկ եւ տաճիկ գուսանական բանաստեղծութեան եւ երգագրութեան օրէնքներով : Շատ անգամ : պատրաստի եղանակներին յարմարեցնում են նոր բառեր : Այս դէպքում, օգուտ են քաղում տաճիկական շարքիներից եւ թիւրքիներից, որովհետեւ արար եւ պարսիկ եղանակներ չեն յուսում, յամենքն էլ ծանր են եւ գուսանական, վիպական ոճին անյարմար :

Հասարակ եւ անուսում գուսանները գործածում են ժողովրդական եւ օտար, խառն, տաղաչափութիւն եւ եղանակ : Այս կարգին են պատկանում եւ մի քանի պատահական երգիչներ, որոնք քաղսքացի կամ գիւղաքաղաքացի են : Սոցա երգերը, մեծ մասով, զուտ անհատական բնաւորութիւն են կրում . ուստի մի կարճ ժամանակից յետոյ, անյայտանում են : Եղանակներն, առանց բացառութեան, օտար են :

Ժողովրդական երգի հեղինակը, — Հարցրէք գիւղացուն, թէ այս ինչ խաղը ո՞րտեղ է գուրս եկել . ուղիղ կամ սխալ, մի գիւղի անուն կ'ասէ : Հարցրէք, թէ ո՞վ է կապել, մասնացոյց կ'անէ գիւղի յայտնի խաղ ասողին : Իսկ երբ սորան էք զիմում, կամ մի անուն է յիշում, կամ ուսը . թափ տալի : Հեղինակի անունը յայտնի է լինում այսպիսի երգերի մէջ . մէկին բորենի յոչտում, միսը ջրասոյզ է լինում, մէկէլին բուք խեղզում, մի չորրորդին սպանում են, մի հինգերորդի աղջիկն են փախցնում, եւն : Այսպիսի խաղեր յօրինում են գիւղի յայտնի խաղ ասողներն ու չրջիկ, հասարակ, անուս գուսանները . որոնք դէպքը նկարագրելուց յետոյ, վերջին տան մէջ էլ, յիշում են իրանց անունը : (Այս ձեւն օտար է . ժողովուրդը գործ է ածում միայն նկարագրական երգերի համար) : Բայց, երբ անցնում է մի ժամանակ եւ հնանում է խաղը, մոռանում են, կամ մի ուրիշ հեղինակի հետ չփոթում, որովհետեւ ժողովրդի սրտին մօտ է ամեն մի խաղ . նորան հետաքրքրում է երգն իր էութիւնով, ոչ թէ հեղինակը, որ, այսօր ինքն է, վաղը՝ մի ուրիշը : Երգաստեղծութեան շնորհ, գեղջուկի համար, մի բնատուր պարզեւ է . ամենքն էլ, լաւ կամ վատ, խաղ կապել եւ երգել գիտեն : Նա սովորում է երգաստեղծութեան արուեստը հէնց բնութեան գրկում, որ նորա անգաւաճան զըպրօցն է :

Քաղաքացի Հայերը ժողովրդական երգերին տալիս են « գիւղական, գեղջուկական, շինական եւ ռամկական » անուններ եւ չատ իրաւացի . որովհետեւ երգ ստեղծողը, խաղ կապողը գիւղացին է . երգաստեղծութեան մէջ բաժին ունի իւրաքանչիւր գեղջուկ :

Ժողովուրդն ինչպէս է խաղ կապում, — Անցեալ 1905 թուին ամառանոց էի վնացել Հասիճոյ վանքը (Շիրակում, Աղեքսանդրոպոլի) : 28 վերստ հեռու, Արաղածի վրայ) : Վարդավառի օտնին, ուխտ էր եկել մեծ բազմութիւն : Ուխտին գիւղացի աղջիկները, նորահարսերն ու տղաները, որպէս սովորոյթ է, պար են բռնում, խաղ կապում ու երգում : Ախտ'ս, որ այդ բնական, բանաստեղծական, բովանդակալից եւ գողտրիկ պարերին մեծ հարուած է աւել եւ տալիս է այլանդակ, անճաշակ եւ կարծր

զուռնան : Ուխտատեղին կորցրել է իր բուն նշանակութիւնը եւ դարձել է զուռնաչիւնների եւ առաւելապէս կեր ու խումբի վայր : Ամեն մերձակայ եւ հեռու գիւղ բերում է իւր զուռնաչիւնների խումբը : Երեւակայեցէք մի բակ . մի տասնեակ զուռնաչի , խումբ խումբ , այս ու այն անկիւնում , կամ բակի մէջտեղում , յաճախ իրար կից նուագելիս . խոնուած բազմութիւն , ասեղ ձգելու սեղ չը կայ . բարձր սարերից , խոր խոր ձորերից , տասնեակ զուռնայի բռի ձայների արձագանքն է անդրադառնում . մի զարնուրիսի , անլուելի , խոսող ձայների անտանելի մխոր : Փորձիր սենեակը մտնել . դռները պինդ գոցիր , լայց զո՛ւր . զզուելի զուռնայի զոզուան ձայները պատիցն էլ են թափանցում : Ուղիղ մէկ ու կէս օր մեր ականջներն ու նեարդերը յանձնեցինք նոցա բարեհաճ տրամադրութեան : Վերջապէս , երկրորդ օրը , կէս օրից յետոյ , ամեն մէկն իր գիւղը քաշուեցաւ , իր գործի գլուխն անցաւ :

Երբ վանքն իր նախկին անվրդով խաղաղութիւնն ստացաւ , գառն բողբոջի ընկերիս՝ Երուանդ վարդապետին , իմ զայրոյթը յայտնեցի զուռնաչի երաժշտութեան դէմ եւ սաստիկ կոսկիծ , որ բուն , անարատ , բանաստեղծական գեղջուկ երգերն անյայտանում են :

Հայր Երուանդի եղբայրն իսկոյն գիւղ զընաց , ազգականների հարսներին , աղջիկներին հաւաքեց վանքի բակը : Օրն երկուշաբթի էր եւ մտեւոց : Ա՛յ , այժմ սկսեցինք հայրենի սրտալի երգեր լսել եւ հարազատ ուխտ անել : Ես , արդէն թուղթն ու մատիտը պատրաստ , դուրս էի եկել շինութեան սալայատակ տանիքը , եւ ըսպատում էի նոցա գալուն : Այս անգամ , ներկայ էի հէնց սկզբից . ուրիշ անգամներին հնար չէր լինում . որովհետեւ պար բռնելն սկսում են գիշերով , իսկ ես հասնում էի եւ պատրաստ երգեր էի լսում : Տեսայ եւ զգացի . թէ որքա՛ն սխալուել եմ :

Առաջ առաջ , մի չորս հոգի եկաւ : Պարը բոլորելին : Մի երկու շրջան , լուռ , բաց համաչափ քայլով , դէպի աջ , որպէս սովորոյթ է խաղի սկզբին , պտոյտ արին : Միջի լաւ խաղ ասողն սկսեց երգել այս կրկնակով

Աման քելլօ , քելլօ ,
Սիրուն քելլօ , քելլօ (1) :

խումբն այս կրկնեց նոյնութեամբ եւ պարապըլուխը շարունակեց երգի առաջին մասը եւ կրկնակի առաջին սողը . խումբը կրկնեց նոյնը . պարապըլուխը շարունակեց երգի երկրորդ մասն ու կրկնակի երկրորդ սողը՝ փոքրիկ աւելադրութիւնով : Ոգեւորութեան ազդեցութեան տակ , կամաց կամաց , եղանակը զարգացաւ եւ ձեւափոխութիւններ ստացաւ . վերջին ձեւերին փոխուեցաւ տաղաչափութեան կշիռը , որովհետեւ թոնում էին արագ : Ութերորդ ձեւը երգելիս եկաւ մի երկրորդ խումբ , որ պարի մէջ մտաւ՝ հէնց երգի ընթացքում նոր պարապըլուխ անցաւ պարի գլխին : Պարապըլուխ լինում են յայտնի խաղ ասող եւ ձայնեղ աղջիկներ կամ տղայք . երբ գալիս է մի այդպիսին , նախկինը պարի դեկը տալիս է նորան եւ ինքը կանգնում ձախ կողմից : Երկրորդ պարապըլուխը փոխեց եղանակը՝ մի աստիճան բարձր բռնեց առաջին մասը . այստեղ միացան էլի մի քանի ուրիշ հարսներ եւ աղջիկներ . պարապըլուխը նորից փոխուեցաւ : Սա էլ , աւելի բարձր երգեց , յանկարծ սկսան կանչել ու քաշքշէլ մի աղջկան , որ հեռու կանգնած դիտում էր , տարան եւ պարի գլուխ կանգնեցրին . խաղը մի առժամանակ ընդհատեցին , մինչեւ որ այդ աղջիկն էլ մտաւ պարի մէջ : Սա գիւղի յայտնի երգչուհին եւ պարուհին էր : Սովորոյթի համաձայն , այսպիսին չեմ ու չեմով է գալի , թէեւ սիրտը եռում է երգել պարելու համար :

Պարը հասաւ ոգեւորութեան գագաթին : Պարապըլուխն իր սքանչելի ձայնով ոլորեց եղանակը եւ , նոր ոգի ներշնչելով , երգին համ ու գոյն տուաւ :

Յաջորդ երգերն այս խաղի հիմնաձեւի ազդեցութեան էին . քանի եղանակը փոխուեցաւ , այնքան հեռացան :

... Այն օր զրի առայ Յէ նոր երգի
Այսքանը բաւական է պարզելու համար , թէ ինչպէ՛ս են ծնունդ առնում գեղջուկ երգերը եւ , թէ ինչպէ՛ս , տե՛ղն ու տեղը , բազմապատիկ աճում ու զարգանում են :

Պարը վերջացաւ : Խնդրեցի , բոլորն էլ եր-

(1) Կը ցաւինք որ միջոցներու պակասը մեզ կը ստիպէ այս ուսումնասիրութեան ընկերացող երաժշտական օրինակները մէկդի թողուլ :

գեցին առաջին խաղը , բայց վերջին պարտությունը եղանակով : Երբ ինքս արծարծեցի եւ յիջնելու կամեցայ իւրաքանչիւր նախկին պարտությունիւր : Գաժը , ամենեւին կարեւորութիւն չը տուն սեփական ստեղծագործութեան , քանի որ դիւղի առաջին երգչուհին , իր ուրբուն ձայնով ու բնատուր ձրբով , գեղարուեստական ամփոփ արտայայտութիւն էր առել բոլորի թոթովանքին , առարկեցին , թէ « էդոնք լաւ չեն » : Մինչեւ անգամ զարմանում էին . որ մի « խաղ ասող վարդապետ » չնչին բաների յետեւիցն է ընկել : Երբ է , խաղ է , ասացին ու գնաց . էլ ո՛ւմ վէճն էր թէ ո՛վ , ո՛ւր , ե՛րբ եւ ի՛նչպէս է երգել :

Գիւղում , ամենքն էլ , լաւ կամ վատ՝ երգել գիտեն . որովհետեւ մասնակից են երգաստեղծութեան կամ երգաստեղծեան : Բայց եւ ո՛չ մէկը գիտէ , թէ ով է կապել խաղը , որովհետեւ բոլորը միասին են հիստում : Ո՛չ մէկը գիտէ , թէ որտեղ է հիւսել , որովհետեւ խաղ ստեղծել կարելի է ամեն տեղ : Ո՛չ մէկը գիտէ թէ ինչպէս է յորինել , որովհետեւ երգաստեղծութիւնն ինքնաբեր կարողութիւն է : Ո՛չ մէկը գիտէ , թէ երբ է հնարել , որովհետեւ իւրաքանչիւր բոլոր հետը բերում է նոր տրամադրութիւն : Մէկն առիթ է տալի , միւսը՝ նիւթ , մէկը մի միտք է յղանում . միւսը ձեւակերպում է եւ , տեղն ու տեղը , վայրկենական սպառնութեան եւ ազդեցութեան տակ , խօսքն ու ձայնը , բանաստեղծութիւնն ու երաժշտութիւնը , իբր երկուորեակ բոյրեր , բղխում են անսպաս կերպով գողովողի մտքից ու սրտից , բնազարար եւ առանց կանխակալ նախապատրաստութիւն ունենալու : Իրանց միջի նուրբ ձաշակի տէր անձն էլ կոկում է բնականաբար , տեղափոխ գրոշմ գնում եւ գեղջուկի բուն ոգին՝ վառ գոյնըրով պայծառացնում : Արդէն յետոյ , իբր կատարեալ , պատրաստի երգ , իրենք էլ չգիտեն , թէ ով կամ երբ է ստեղծել , ուր կամ ինչպէս է ծնունդ է առել :

Անեասի երգաստեղծութիւն . — Մէկ օր էլ նոյն թուին , Հառիճոյ վանքին կից փողոցից մի աղկտուր երգի ձայն լսեցի : Դուրս թռայ , ելայ կտուր , Դիմացը , տանիքի վրայ նստած է մի չափահաս աղջիկ , աթար է շինում ու երգում : Հազիւ արտասանել էր վերջին վանկը , եկաւ

մի աղջիկ խօսքի բռնուեցան : Մի քանի բոլոր յետոյ , եկողը գնաց , իսկ նա շարունակեց : Յանկարծ , մի պառաւ բարկացած պատուց եւ ցած կանչեց աղջկան : Անմիջապէս վեր ելաւ տեղից ու տուն իջաւ :

Անիծեցի պառաւին , որ խանդարեց : Այնուհետեւ ականջս դուրսն էր , բայց էլ երգի ձայն չը լսեցի :

Երգի բովանդակութիւնից երեւում էր ազգայ հոգեկան վիճակը : Չափահաս աղջիկ , ուրիշի տանը , մի կտոր հացի համար կաշկանդուած , գործի ժամին , մինակ նստած , յիշում է մօրը , որից , ինչպէս ասացին , զրկուել էր փոքրուց , զգում է որբի դառն վիճակը եւ , բնական բարմունքով , թախծալի վիշտն է արտայայտում կցկտուր երգ ասելով , որ իր հոգու պատկերն էր :

Եթէ այս երգը լսէին , նորա պէս , ուրիշ որբ աղջիկներ , անշուշտ պէտք է խօսէր եւ նոցա սրտի խորքից : Նոքա էլ իրենց ցաւի չափով , պէտք է ձայնակցէին եւ կարեկցէին :

Կ'անցնէր մի ժամանակ , կամ կը մոտանային եւ կամ կը մնար մի աղօտ յիշողութիւն : Որովհետեւ դիւղացու համար երգաստեղծութիւնն էլ մի այնպիսի սովորական եւ բնական գործողութիւն է , որպիսին , մեզ համար , առօրեայ խօսակցութիւնն է : Եթէ չը գրենք այսօրուան ասածը , կամ հոյ չը տանենք մտքում պահելու , յետոյ , կամ չենք յիշի , կամ՝ շատ շատ բովանդակութիւնը կը մնայ :

ԿՈՄԻՏՍԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ
(Մնացածը յաջորդ թիւով)

Պիտի չապրիս

Պիտի չապրիս : — Բուռն սիրոյ երգերով Որբելու տեղ քեզ ծոցիս վրայ Գերեզմանին պիտ'յանձնեմ . Ձինջ կապոյտին դեռ այդ աչքերդ ճնայած

Պիտի տեսնեն շիրմիդ քարն
 Կուրծքիդ վերայ ծանրացած .
 Կեանքին անձուկ խինդը դեռ
 Ձը վայելած՝ մահուան մըրուրը պիտի
 Հոգիիդ մէջ լեցնեմ .
 Հօրըդ ոճիրը սըրտէս
 Պիտի սըրբեմ, պիտի խեղդեմ Մեղքը իր
 (Հոգիիս վրայ գալարուող) ,
 Մեծ ցաւին հետ , Թողելով զիս Թախիծիս
 Կատաղութեան , արդարութեանը վրէժիս :

Շատ շուտով վար ես կը Թափեմ գըթուութեան՝
 Սիրոյ աստղերն երկնքէս
 Եւ հոնտեղ լոկ ատելութեան փոթորիկ
 Քը կը դընեմ կատաղի ,
 Կընուծիւնս ե՛ս կը Թողում
 Ձօրք մ'ըլլալու համար վէս ,
 Մեծ սճրագործ մ'ես կը դառնամ երբ կը զգամ
 Վրէժէն դատարկ երկինք մ'որ միշտ կըմոռնայ
 Պաշտպանութիւնը կիներու պատիւին :

Կուսութենէս մերկացուցին , ո՛հ , շուտով
 Կը մերկացնեմ կեանքս իմ
 Ծիծաղներէն , վըրէժի
 Սեւ ամպեր ե՛ս կը հագնիմ
 Եւ անոնց մէջ արտասուքները շանթեր ,
 Ողբը ողոտ կը շինեմ .
 Ըստրուկ ըլլալ չեմ ուզեր ,
 Մա՛հը կ'ուզեմ կեանքիս դէմ .
 Բանի որ ան իմըս չէ :

Եւ, ո՛վ սարսափ, կարծես կը զգամ այն Գիւր-
 տին

Ոխի նայուածքն արիւնոռուշտ
 Իր կոշտ կըրքէն ծարաւած՝
 Կեղծուած սիրոյ ժըպիտով ի՛նձ սեւեռուն ,
 Թարմ այտերուս այրիւ մաշիւ՝ անոր
 Համբոյրներէն հըրատապ .
 Կ'ապրի արդէն իր կեանքը
 Կեանքի մը նոր սաղմին մէջ
 Հոս արգանդիս մէջ աղտոտ :

Ո՛վ փքքրիկ հրէշ, օձ մ'աւելի քոյ կ'ըլլամ
 Դիեցնելու քան ըզբեզ ,
 Ըզգացուժի սաղմը, բնագոյով, վըրէժի
 Կարմիր ծիւր պիտի ծնի .
 Ձի բընութիւնն ապահով
 Ինչպէս անոր համբոյրը տա՛ք սերմանեց՝
 Կը սերմանէ վըրէժն ալ .
 Բայց , ո՛հ , ինչո՞ւ , ո՛վ , ո՞ր ձեռք

Սըրտիս ըմբոստ արիւնով
 Իր երակները յօրինէ անտարբեր ,
 Ինչպէս կըրնայ համբոյրն ըլլալ ըստեղծիչ
 Երբ վըրէժի բոցանուտ
 Շըրթունքներ են զայն ձօնողն
 Եւ ընդունողը զանի
 Սիրտ մը երաշտ սէրերէ :

Պիտի չապրի՛ս : Վա՛յ Թէ պոռթկաս դուքս
 հոստեղ .

Ակուաներուս սուր ծայրով
 Այտերուդ դե՛ռ արեւ չտեսած Թարմ վարդեղն .
 Կը յօշոտեմ կը պատուեմ .
 Վիզըդ խոշոր նօթի օձեր կը փաթեմ ,
 Կապիճներուն մէջ աչքիդ
 Մէյմէկ կարիճ կը դընեմ .
 Եւ իժերու անձաւին մէջ կը նետեմ
 Գանկիդ ըղեղը ներսած
 Եւ մոխրին մէջ դիակիդ
 Արդար վրէժիս փայլակուժէն դուրս ցախտած
 Կայծերը բո՛րբ կը պահեմ :

ՅՈՎՍԷՓ ՍԵՐԱՍՏԱՑԻ

Աւակերտ Մուս-Ռափայելեան Վարժարանի

ՏԻԳՐԱՆ ԽԱՆ ՔԷԼԷԿԵԱՆԻ

Հ Ա Ի Ա Ք Ա Ծ Ո Ի Ն

Musée des Arts décoratifsին մէջ վերջերս
 բացուած արեւելեան կերպասներու ցուցահան-
 դէսին՝ Տիգրան խան Բէլէկեանի հաւաքածուն
 առաջին տեղը գրուեց եւ մասնագէտ քննա-
 դատներու սքանչադուժը գրգռեց : Պ. Բէլէկեան
 գիտցած է ճշմարիտ արուեստագէտի ըմբռ-
 նողութեամբ եւ ճաշակով ճանչնալ եւ ընտրել
 ինչ որ ընդհանրապէս մահմետական ու մասնա-
 որապէս պարսիկ արուեստը ունի ամենէն աւելի
 նուրբ ու կատարեալ՝ այդ ճիւղին մէջ :

Հաճոյքով կը հրատարակենք ստորեւ
 թարգմանութիւնը երոպական մամուլի մէջ մեր
 ազգակցին մասին երեւցած գնահատական կար-
 ծիքներուն :

Art et Décoration ամսաթերթին մէջ (փետր. 1907). Պ. Ժ. Լ. Վասուայեէ նուիրած է այդ ցուցահանդէսին ընդարձակ ուսումնասիրութիւն մը որմէ կը քաղենք հետեւեալ հաստատմաները .

« Քանի մը տարի առաջ , Զարդական Արուեստներու Կեդրոնական Միութիւնը սարքած էր Մահմտական արուեստներու ցուցահանդէս մը , որ ամենամեծ յաջողութիւն ունեցած էր : Ամբողջական տեսութիւն մը , ամփոփում մըն էր՝ եթէ կարելի է այսպէս ըսել՝ որ լաւագոյն օրինակները կը միացնէր այն իրերուն զոր մահմտական երկիրները գիտցած են ստեղծել արուեստի բոլոր ճիւղերուն մէջ , պղինձ կամ խեցեգործութիւն , փղոսկր կամ գորգեր . . . Այսօր , Կեդրոնական Միութիւնը , այդ այլազան տարրերը զատ զատ եւ աւելի մանրամասնօրէն ուսումնասիրելու ցանկութեամբ՝ իր ժամանակաւոր ցուցահանդէսներէն մին կը յատկացնէ մահմտական հիւսուածքներու ուսումնասիրութեան :

« Այս ցուցահանդէսը , քանի մը օրէ ի վեր բացուած , կազմակերպուած է այնպէս ինչպէս եղաւ ճափոնական հիւսուածքներու ցուցահանդէսը . Կեդրոնական Միութիւնը որ ինքն իսկ ունի կերպասներու շատ գեղեցիկ շարք մը , խնդրած է քանի մը հաւաքողներէ որ հաճին իրեն յանձնել հազուադիւս եւ հետաքրքրական կտորներ : Այսպէս , կարելի է այս պահուս Փալիսեոն տը Մարսանի մէջ տեսնել շարք մը կերպասներու որոնց մէջ մարդ կրնայ ճանչնալ մահմտական երկիրներու հիւսուածքի արուեստին ծնունդը , փայլն ու ճառագայթումը :

« Ահա՛ կերպասներ որ կուզան տը Պէարն կոմսուհուոյն հաւաքածուէն . գորգ մը որ կը վերաբերի տիկին է . Սթերնի . պարսկական քսութիւններ որ կը վերաբերին Պ. Քլօտ Անէի . Պ. Պ. Փիէռ-Լաթօարի , սը Մատրագօ , Հուր պերկ , Լը Փրիեօր , Սթորա , Սասուն , փոխ տուած են նոյնպէս կարեւոր նմուշներ : Մանաւանդ , վերջապէս , կարելի է տեսնել հոն՝ գրեթէ ամբողջապէս՝ Պ. Քէլէկեանի նշանաւոր հաւաքածուն , որ 250ի չափ կտոր կը պարունակէ , Պրուսայի մտաքաններ եւ Իւսկիւտարի թաւիչներ՝ մեծ մասամբ , բայց ուր կը գտնուին նաեւ հոյակապ պարսկական հիւսուածքներ եւ մտաքանք եւ բուրդէ գորգեր , այնքան հազուա-

գիտ որքան հրապուրիչ : Այս յօդուածը պատկերայնօր տաքլումանները որ բոլորն ալ այդ հաւաքածուէն քաղուած են՝ գտողափար կուտան անոր կարեւորութեան ու շահեկանութեան մասին »

(Յօդուածին կ'ընկերանան տասնվեց պատկերներ հրաշալի կերպով վերարտադրուած . յօդուածին շարունակութիւնը՝ մահմտական հիւսուածքներու արուեստին նուիրուած մանրամասն ուսումնասիրութիւն մըն է , զոր տեղի պակասը մեզի թոյլ չի տար թարգմանել այստեղ . կը շատանանք յիշատակելով նաեւ հետեւեալ հաստատումը .)

« Պարսիկները , եթէ ամենէն փոփոխաճաշակներն են , ամենէն սրամիտներն ալ են : Անոնց կը պարտինք այն ճապուկ ու փայլուն միտաքաները այլազան տեսարաններով զարդարուած ուր մերթ սէրը , մերթ պատերազմը կը տեսնուի , մերթ որսորդութիւնը եւ մերթ կանացի խաղերը : Քէլէկեանի հաւաքածուին մէջ կը գտնուի այս շարքին ամենէն սիրուն նմուշներէն մին : Կարմրորակ մանուշակագոյն ընդանուր խորքի մը վրայ հորիզոնաձեւ կը շարուին ծաղկած դեղձիներ որոնց ճիւղերը կը տարածուին այնպէս որ մանուշակագոյն խորքը մերկ չձգեն : Այդ ճիւղերուն մէջ կ'երգեն գեղեցիկ աքաղաղներ : Իւրաքանչիւր ծառի ոտքը , կ'անցնի , բարեձեւ ու վեհ ձիու մը վրայ հեծած , երիտասարդ ռազմիկ մը՝ գարգմանակաւոր ապարօշով . ձիուն գաւակին վրայ , փոքրիկ կապիկ մը կայ , եւ ետեւը , շղթայի մը ծայրը՝ զոր կը բռնէ ռազմիկը՝ թաթար կալանաւոր մը որ , հակառակ գիրի բռնուած ըլլալուն , դեռ անկողդէմ կ'երեւայ՝ իր խոշոր պեխերուն պատճառով : Տեսարանը զմայլելի է՝ մանկական ծանրութեամբ , եւ հիւսուածքին երփնականութիւնը իր ներդաշնակ անակնկալով կը հմայէ զիտողը :»

New York Heraldի քննադատը կը գրէ .

« . . . Այս ցուցահանդէսին կորիզը՝ հաւաքածուն է Պ. Քէլէկեանի , Նիւ-Նորքի եւ Փարիզի ծանօթ « անթիքէր »-ին , որ փոխ տուած է երկու հարիւրի չափ ամենակարեւոր կտորներ , որոնք կը կազմեն ոչ միայն ամփոփում մը այլ բովանդակ պատմութիւնը արեւելեան հիւսուածագործութեան արուեստին : Աչքին համար ճշմարիտ կախարդանք մըն են այդ թաւիչները ,

այդ կերպաները ա՛յնքան այլապան երանգնե-
րով ու նկարներով, սկսեալ կարմիրով ու ու-
կիրով պճնուած թաւի ներէն որոնց վրայ ճամ-
կաւորուած են ծանր բրաբրոններ, նուսեր,
սաղարթանկարներ, արապեսքներ: Մասնաւո-
րապէս սիրեցի ներդաշնակութիւնները թաւիչի
կտորի մը՝ գորշի զարնող մանուշակագոյն, ար-
դեսաքարի դոյրերով՝ ոսկեխառն հազարջի գոյնի
մը փայլին միացած. ուրիշ մը կ'ընծայէ տփգոյն
կապոյտ մը որ Եգիպտոսի փերուզակ-կապոյտին
կը մօտենայ՝ ոսկեխառն ձեռնալարդի գոյնին
խառնուած:

« Հետաքրքրական մետաքսեղէններ՝ Աթոս
լերան հին գործարաններէն ելած, շատ շեշտը-
ւած բիւզանդական դրոշմ մը կը կրեն՝ կրկնու-
թիւ ններովը մեծայեռններու, որոնց մէջ կը
չըջանակուին անաքեալներու եւ հրեշաակներու
գէմքեր: Մէկ քանի կերպաներ բոլորովին
պարսկական ոճ ունին: Ասոնց ամենէն նշանա-
ւորներէն մին կը ներկայացնէ ձիաւոր մը որ
որ իր ձիուն գաւակը աղայ մը կը կրէ եւ որ
կ'անցնի լայնատերեւ ծառի մը տակէն՝ բազմա-
պատիկ կրկնուած: »

Յուցանանգէսին աւարտումէն յետոյ, Պ.
Քէլէկեան իր հաւաքածուէն ետեւը կտոր Չար-
դական Արուեստներու Մուսէնին նուիրած ըլ-
լալով, Չարդական արուեստներու Կեդրոնական
Միութեան նախագահ, Սէնի երեսփոխան եւ
էնսթիթիւի անգամ Պ. Ժ. Պերժէէն ստացած է
հետեւեալ նամակը.

« Պարոն,
« Արեւելեան Յուցանանգէսը որ նոր վեր-
ջացու, երեւան հանեց՝ իր ամբողջ փայլին
մէջ՝ հոյակապ կտորները Ձեր հաւաքածուին որ
իր արեւակին մէջ մէկ հատիկ է:

« Ազնիւ փափկանկտուութեամբ մը՝ չուզե-
ցիք մեր սրահներն ետ առնել Ձեր գոյքերը՝
առանց Մուսէնին Ձեր անցքէն յիշատակ մը
ձգելու՝ անոր նուիրելով՝ իր արեւելեան հաւա-
քածուներուն համար՝ ետեւը կտոր հիւստածք,
3 պնակ եւ երկու յղկեալ յախճապակիի կտոր՝
ամենամեծ շահեկանութիւն ունեցող:

« Կուգամ ուրեմն, Պարոն, յանուն մեր
ընկերութեան՝ ինչպէս եւ իմ անձնական անու-
նովս՝ Ձեզ յայտնել մեր խորին երախտագիտու-

թիւնը Ձեր այդ վեհանձն արարքին համար:
« Հաճեցէք ընդունիլ, Պարոն, իմ բոլոր
չնորհակալութեանցս հեռ, յարգանայս հաւաս-
տիքը:

Ժ. ՊԵՐՇԷ

Պ. Քէլէկեան որոշած է հրատարակել, զբքի
ձեւով, իր կերպաներու հաւաքածուին վերաբ-
տագրութեանց շարքը. գործը, որ պիտի լոյս
տեսնէ քիչ օրէն, պիտի տպագրուի Պ. Էմիլ
Լէվիի տան ձեռքով, եւ պիտի ըլլայ գեղարուես-
տական սքանչելի հրատարակութիւն մը: Հա-
տորին յառաջաբանը գրած է Պ. Կիֆրէ, հան-
րածանօթ մասնագէտ մը, կոպէնի կապերտա-
գործարանին վարիչը. այդ յառաջաբանին թարգ-
մանութիւնը պիտի հրատարակենք մեր յաջորդ
թիւին մէջ:

Այս հատորին պատրաստութեան միջոցին
Տիգրան խան Քէլէկեան ազգասիրական ազնիւ
ձգտումն ունեցաւ զիմումներ ընելու՝ գտնելու
համար փաստեր պարտիկ արուեստի այդ հրաշա-
կերտներուն մէջ հայ ստղանդին բաժինը հաս-
տատող. զիմաց վենեակի Միաբանութեան,
զիմաց անհասաներու. կը փափաքէր որ Պ. Կիֆրէ
իր յառաջաբանին մէջ կարենար ապացոյցներով
մատնանիչ ընել Հայուն մասնակցութիւնը սրբ-
սիկ արուեստին. բայց որովհետեւ ենթադրու-
թիւններէ եւ քանի մը անբաւական տեղեկու-
թիւններէ ուրիշ բան կարելի չէ գտնել առ-
այժմ, Պ. Քէլէկեան չկրցաւ իր բազմաւերջ գո-
հայում տալ: Երանի՛ թէ Արուելքի բանկրով
զբաղող մեր բոլոր մասնագէտ Հայերը ուշագ-
րութիւն դարձնելին այս հարցին վրայ եւ աշ-
խատէին զայն լրջօրէն լուսարանելու: Հայերը
անշուշտ կարեւոր բաժին մը ունեցած են մահ-
մտական երկիրներու արուեստին ինչպէս բա-
նաստեղծութեան մէջ. այսօր իսկ՝ իրենց գերը
յոյանապէս կարեւոր է. բայց պէտք է պտնել
որոշ փաստեր՝ անցեալին համար, սնունդներ,
թուականներ, իրողութիւններ, տօքլեմաններ:
Ու պէտք է նաեւ, ու մանաւանդ, երեւան հա-
նել ինչ որ եղած է հայ տաղանդին արտադրու-
թիւնը՝ նոյն իսկ Հայաստանի արուեստներուն
մէջ. մեր արքունիքներն ալ ունէին անշուշտ
իրենց գորգերը, կերպաները, նկարները, ա-
սեղնագործութիւնները, անօթները, զարդական
բոլոր առարկաները՝ զուտ հայ ոճով. ասոնք

երեւան պիտի ելլեն, մասամբ պատմագիրներու մէջ տեղեկութեանց յայտարարումով, բայց մանաւանդ պեղումներու հետեւանքով . փրոֆ. Մար արդէն իսկ ի լոյս հանեց Անիի խորերէն Բագրատունեաց շրջանի Հայոց առանին կեանքի շատ մը առարկաներ . մողթինք որ այդպիսի պեղումներ, խուզարկութիւններ, ուսումնասիրութիւններ քաջալերուին, շարունակուին, ընդարձակուին, եւ որ մը Հայ ցեղն ալ կարենայ տիեզերական ցուցահանդէսներուն մէջ լիակատարօրէն ի ցոյց դնել իր ուրոյն արուեստը՝ ամէն ձեւով :

Առ այժմ, մենք ուրախութեամբ կ'արձանագրենք յաղթական յաջողութիւնը Հայու մը՝ Եւրոպայի մէջ՝ իբր նրբաճաշակ ըմբռնող, հաւաքող ու տարածող արեւելեան արուեստին :

Հ Ա Յ Է Ձ Ե Ր

Տաղ եկեղեցւոյ

ԵՐ

Ի ՏԱՃԱՐՆ ՍՈՒՐԲ

(Վերագրուած Գ. Նարեկացւոյն)

որք ի վերուստ իջեալ առ Սողոմոն արքայն,
 եինէին զտաճարն, տաշէին ըզփայտն,
 Բերէին ըզքարն առ ձեռնադրեալ փայտին .
 Գղրդեցաւ երկիր, հռչակեցան լերինք,
 Պատառեցաւ արձանքն, ի ձայնէ ուռնադղորդ ճայթմանցն:

Երկոտասան նիւթից, Երեքտասան կողմանց,

Չորեքտասան մասանցն, կապուտակ նիւթիցն,
 Ձնոյն քարոզէին, ըզվարսն հատանէին,
 Ի ներքնական սեմոցն՝ զարծաթապատ բեւեռքն

Ի լրծակէ լրծակ :

Մըտանէր Քիրիմն արքայն ի տունըն տէրունակոն,
 Տեսանէր Քիրիմն արքայն ըզգարդ զամենայն գունիցն .

Ըզշուրն եւ ըզշուշան, ըզյորդանն եւ զբացագոյն սպիտակն,
 Անդնդահոս վըտակ, հաւ թիթղունս արկեալ,
 Ձայն մարգարտով կազմէր, շողանման կապէր
 Ի կողակէ կողակ :

Քանի՞ թիւ կողեկացն, քանի՞ թիւ խորանայն,
 Քանի՞ թիւ կամարացն, քանի՞ թիւ կանթեղացն,
 Քանի՞ թիւ վարագուրացն եւ քանի թիւ զանգակացն .

Հազար թիւ կողակացն, հազար թիւ խորանացն,
 Հազար թիւ կամարացն, հազար թիւ կանթեղացն,
 Հազար թիւ վարագուրացն եւ բիւր մի զանգակացն :

Տաճարքն այն ո՞ւմ նըման է, աճառքն այն ո՞ւմ նըման է .
 Մարդակքն այն ո՞ւմ նըման է, գերանքն այն ո՞ւմ նըման է .
 Խոյակքն այն ո՞ւմ նըման է, սիւներն այն ո՞ւմ նըման է .
 Խարիսիքն այն ո՞ւմ նըման է, եւ տաճարն այլ ո՞ւմ վայել է :

Աճառքն մարտիրոսացն, մարդակքն մարգարէիցն,
 Գերանքն քերովբէիցն, խոյակքն առաքելոցն .
 Սիւներն սերովբէիցն, խարիսիսն սրբոյ Կուսին :
 Տաճարն վայել է Փրկչին :

Քարշէին ըզլարն, հնչէին զանգակքն,
 Գղրդայր տաճարն, ճոխայր ճախարակքն,
 Ճնծայր Սողոմոն արքայն .
 Եւ երգս ի բարձունս երգէին նուագելով,
 Եւ գոչէին ասելով՝ Ալեւուհա :

Հ Ա Յ

Ն Ա Խ Ա Ր Ա Ր ՈՒ Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր Ը

(Շար.)

այ նախարարութիւնները ուսում-
 նասիրելու լաւագոյն մեթոտն է
 խումբերու բաժնել զանոնք, եւ դա-
 սաւորել ժամանակի կարգով : Մեր պատմու-
 թեան գլխաւոր բաժանումները կուտան այդ
 դասաւորման բանալին : Հետեւելով անոր, կ'ու-
 նենանք :

Ա. Խալտեանց ժամանակէն նախարարու-
 թիւնք .

Բ. Մար-պարսկական տիրապետութեան
 ժամանակէն նախարարութիւնք .

Գ. Արտաշէսեան հարստութեան ժամանա-
 կէն նախարարութիւնք .

Դ. Պահլաւ-Արշակունիներու ժամանակէն
 նախարարութիւնք :

Այս վերջին հարստութեան վարչագէտ
 կարգաւորող հիմնադրին՝ Ներսիսի ժամանակակից
 Տրդատ-Արտաշէսի (Պարսկաց վրայ թագաւորող
 խորախորհուրդ Վաղարշակ Ա.ի արժանաւոր
 եղբոր) նախաձեռնութեամբ է որ վերջնական
 կազմակերպութիւնը տեղի ունեցաւ նախարա-
 րութեանց յորինուածին : Տրդատ-Արտաշէս կազ-
 մակերպեց, մեծ մասամբ վերահաստատեց լոկ
 արդէն երկրին մէջ գտնուած տանուտէրները,
 մէկ քանիին պաշտօններ սահմանելով, ոչ թէ
 նոր ի նորայ սկզբնաւորեց զանոնք, ինչպէս
 կրնայ կարծուիլ Խորենացիի « անուանեալ »
 « կարգեալ » « հաստատէ » բառերէն : Աւագ,
 նշանաւոր տանուտէրները արդէն գոյութիւն
 ունէին վաղուց, իրենց սեպհական կալուածնե-
 րով, եւ Արտաշէս որ իբր երկրին բարեկամ եւ
 կարգին ու բարքին ընտել ոմն կուգար գա՛նն
 ելլելու, իրօք ուրիշ կերպ չէր կրնար ընել բայց
 միայն հաստատել մեծ գաւառատէրները որոնք
 թագաւորին չափ եւ աւելի օրինաւոր՝ հաստա-
 տուն տէրերը կը ճանչնային ինքզինքնին իրենց

կալուածներուն(1) : Զիրենք իրենց երկիրներէն
 խլելու խախտելու փորձ մը ամենաբուռն ընդ-
 դիմութեան մը պիտի հանդիպէր, եւ որ եւ է
 թագաւորի մը համար ծանր խնդիր էր նախա-
 րարները զայրացնել, զի պատրաստ էին ան-
 սաստելու թագաւորին, եւ նոյն իսկ պատե-
 րազմելու թագաւորին դէմ, ինչպէս ըրին Մա-
 նաւազեանք եւ Որդունիք, Խոսրովի օրով,
 երբ անգոսնելով թագաւորին պատգամաւորները՝
 « անուին աւերէին գտունն արքունի » :

Անշուշտ այս Պահլաւ-Արշակունի թագա-
 ւորը կազմակերպեց Հայ նախարարութիւնները՝
 Պարսկաց վրայ թագաւորող Արշակունիներուն
 նախարարութեանց օրինակին վրայ ձեւելով,
 կտրգելով Հայաստանի համար ալ նոյն կերպով
 ժառանգական պաշտօն Սպարապետութեան (Su-
 renas, Սուրէն), ժառանգական պաշտօն թա-
 գաղութեան, Հազարապետութիւն (ընդհանուր
 վերակացութիւն կամ խնամակալութիւն զիւ-
 ղօրէից եւ յինականներու) ներքինի-մարդպե-
 տութիւն, եւ զեռ ուրիշ նուազ կարեւոր պաշ-
 տօններ, կամ գործակալութիւններ, ինչպէս
 կ'անուանէ Բիւզանդ : Հաւանական է որ սահ-
 մանակալ բղէշխներու կարգումն ալ նոյն օրի-
 նակի հետեւողութեամբ իր օրով տեղի ունեցած
 ըլլայ :

Առանց հակառակութեան կրնայ հաստա-
 տուիլ թէ նախարարութեանց ամենէն կարեւոր
 մասը կը պատկանի Խալդեանց ժամանակին,
 մանաւանդ թէ անկէ սկիզբ կ'առնէ, երբ Հա-
 յաստան առաջին անգամ ունեցաւ կեդրոնացեալ
 ուժեղ վարչութիւն խալդեան թագաւորներու
 հարստութեան շնորհիւ, որ վերջ դրաւ Նաբիիի
 (Հայաստանի հնագոյն անունը) բազմաթիւ թա-
 գաւորներուն, որոնց թիւը 23 յիշուած է, եւ
 յետոյ 60ի հասած կ'երեւի, Ասորեստանի թա-
 գաւորներէն Տիգրաթպիլէսէր Ա.ի արձանագրին
 համեմատ : Դժբաղդարար, իրենց անուններովը
 յիշուած այս վաղեմի գաւառատէրներէն եւ ոչ

(1) Մեր օրով իսկ երբ Անգլիոյ խորհրդարանական
 երկրին մէջ՝ ռամկավարական ստուար մեծամասնութեամբ
 ընտրուած խորհրդարան մը միտք կը յայտնէր նոր օրէ-
 նըսդրութեամբ Լորտերու ժողովը խափանել, Լորտ Սօլզ-
 պրիի որդին սա խրոխտ զիմադարձութիւնն ըրաւ « Մենք
 նոյնչափ իրաւունք ունինք Լորտերու ժողովին մէջ մեր
 աթոռը պահելու, որչափ Թագաւորը իր գահը :

մէկին անունը կրնանք հաւանականութեան որ եւ է չափով նոյնացնել մեր պատմական Հայ նահարարութեանց հետ՝ բաց ի մէկ կամ երկուքէ. Abaeni-Abuni որուն մէջ aba է արմատը (ոչ թէ baen կամ ban, ուրիշ վանի հետ մերձեցում մը փորձուած է սխալմամբ) eni կամ uni կամ ինչպէս khī ածանցը, երեքն ալ համապատասխան են մեր —եան ածանցին, եւ կը նշանակեն « սերնդէն » : Արդ aba-eni բաւական նմանութիւն կ'ընծայէ Ապահունի անունն, ի զիբաւ կրնանք համարիլ աւելորդի, ինչպէս Վահեի մէջ, կամ Հրահասի մէջ, նախի երկրին թագաւորիկներէն կրնանք յիշել նաև Daya-eni ի իշխանը, որ վանեան արձանագիրներու մէջ (որոնք երկրին բնիկ հնչուած աւելի ուղիղ կը ներկայացնեն բնականաբար) կոչուած է Diau-ekhie : Որովհետեւ ֆոնետիկ յիշած Tao-chi անկախ ցեղը՝ Հայաստանի մէջ Մուչէն գէպ ի հիւսիս Պարսից տիրապետութեան օրով գրեթէ նոյն տեղը գրուած կը թուի (քիչ մը աւելի արեւելեան հիւսիս քուած արդարեւ, բայց Մոսքեանք եւ կուսմուխ-կամախեանք ալ նոյնպէս գէպ ի արեւելք-հիւսիս քուած են), եւ որովհետեւ ակնյայտ նմանութիւն կը ցուցնեն երկու անունները(1), կրնանք հետեւեցնել թէ Տայք կամ Տայեցիք (Tao-chi) թէպէտ յատուկ հայ նախարարութիւն մը չեն կազմած, գէթ իբր Հայ ցեղի մէկ հատուածը, ամենահին ծագում մը ունին, եւ Ասորեստանի անկախ սաստ զօրութեան ամենէն նշանաւոր ընդդիմադրութեան փառքը կը վայելեն քանզի Տիքլաթպիլէսէր Ա.ի (իբր 1100 Ն. Ք.) արչաւանքներէն յետոյ Սենեքերիս իբր երեք դար յետոյ, « ցեռ եւս աննուած » կը կոչէ զանոնք, եւ եթէ հաստատ է մեր ըրած մերձեցումը, երեք դարեր եւս յետոյ ֆոնետիկ հետ նահանջող բիւրը, Հայաստանէն անցած ատեն, դեռ աննուած, անկախ, ինքնազուլիս գտաւ զանոնք :

Պէտք է յիշել հոս նաև Անգեղտան նախարարութիւնը զոր Ագաթանգեղոս աւագ նախարարութեանց կարգը կը դասէ, եւ որ, Բիւզանդի համամատ, շատ հին ատեններէ ի վեր (« վաղ

(1) Բրոֆ. Մէյս, որուն հաղորդած էինք այս անունները մերձեցնելու այս առաջարկը, հաւանական գտած է:

վաղ ») « ոստան արքունի » եղած էր Բիւզանդի այս խօսքը, իրաւ, չակնարկեր աւելի կանուխ ժամանակի մը քան Գրիստոսէ երեք դար առաջ Բալուի մօտ Արչամուշատի մէջ գահը նստող Փոքր Մոփքի հայ թագաւորներու ժամանակը, որուն վրայ կը խօսի նաև Պողիբ : Բայց նորեկներէն Անգեղեայ (ագեղ) — Անգեղտուն արդայական ստուգաբանութիւնը(1) մէկ կողմ նետելով հանդերձ՝ կրնանք ընդունիլ թէ մեծ հնութիւն մը կը մատնանչէ նորեկներէ իբր այս նախարարութեան առաջին նահապետ ներկայացուցած Հայկակի սերունդէն դժնէհայեաց կոչտարանձն Տորք (հնչելու է Տուօք, Տուրք, Tuօրգ, Turq, զի ո=ուօ=ու, ինչպէս լողակ=լուղակ, մորուս=մուրուս, պատուաւոր=պատուաւոր, որումն=ուրումն, կորատոր=Curator, եւայլն) : Եւ Turq ձայնաւորի սովորական տեղաշարժմամբ մը Tarqu կամ Turkhu Հատեան աստուածութեան անունն է, որ խիստ յաճախ կը տեսնուի քաղաքի, լեռներու եւ իշխաններու անունաց մէջ, ինչպէս Տարխունա, Տարխանաբէ լեռներ, Տարխ-գամոս քաղաք, Տարխուլարա, Տարխունաղի իշխաններ : Եւ ծանօթ է թէ Անգեղտուն երկրին մօտերը, հարաւ եւ արեւմուտք կ'ապրէին Հատեանց ցեղակից ժողովուրդներ : Եւ թէ Անգեղտուն հին անցեալի մէջ՝ Հատեանց երկիր էր, յայտնի է անկէ որ ինչպէս Մենուաս թագաւորը մղեց պատերազմ անոնց դէմ, թողլով յիշատակարան Բալուի ժայռին վրայ արձանագիրը, որուն մէջ մօտակայ երկիրը կը կոչէ իստինաստան կամ երկիր Հատեանց : Ի յատաջագունէ ալ հաւանական է որ Մոփք եւ Անգեղտուն՝ Հատեանց հինաւուրց քաղաքակրթութեան վայրեր՝ վաղուց ծանօթ Ասորեստանցուց եւ անոնց շիման կնիթակայ, ծնունդ տուած ըլլար գաւառաաւէր իշխաններու : Ասոր մէկ ուրիշ հաւատարի օրինակն է Սրուանտեանց նախարարութիւնը որ վերլուծմամբ կը

(1) Խորենացիի այս կարգի ստուգաբանութեանց մէջ Ակուի—Արի ուրի՛շատ մտքեր գրողեցուցած է զուր. մինչդեռ Մասիսի կողքին այդ գիւղը ուրկէ կը բղխէր Անանտական աղբիւրը, ճիշդ գուղընմաց է դից բնակարան էլպուրդ լեռան Hukairya անուն մէկ սարին, ուրկէ նաև կը բղխէ մէկ աղբիւր : Hukairya եղած է Ուկաուի, յետոյ ձայնաւորի տեղաշարժմամբ Ակուի, Ակուի :

յայտնէ իր մեծ հնութիւնը — Մարրու-Անձիտ, Ասորեստանեայց լեզուով Տէր-Անձտայ, թէպէտ անուան կազմութենէն զատելով պէտք է համարել Ասորեստանցւոցմէ հաստատուած նախարարութիւն, եւ ոչ Հատեան կամ բնիկ Հայ :

Եթէ Խորենացի իր սոխորութեան համեմատ, ա՛յնքան կ'ընդլայնէ Տորքի տղեղութիւնը, ժահպարտութիւնը, կոպտարանձութիւնը, հաւանական է թէ ստուգիւ տեղական ւանդութիւնը անսովոր տղեղութիւն մը կը վերագրէր անոր, ինչ որ յատուկ էր առ հասարակ Հատեանց ֆիզիկ նկարագրին, ինչպէս դիտուած է Պողազքէօյի (Pteria) աւերակներուն մօտ եւ ուրիշ տեղեր գտնուած Հատեանց պատկերաքանդակներուն մէջ : Բայց անշուշտ կարելի է նաեւ որ Տորքի անունն ալ, տղեղութիւնն ալ Խորենացիի բազմաբեղուն ըզբելին ծնունդն ըլլան, ինչպէս Հայկազեան բազմաթիւ նահապետներու ամբողջ ցուցակը :

Միւս կողմէ, գրեթէ ապահով ենք չի սխալելնուս Խալզեանց ժամանակին դնելով Մանուազեան, Բզնունի, Որդունի, Շահունի (Մոփք Շահէի) Ռշտունի բնիկ նախարարութիւնները, ինչպէս նաեւ Սրուանձտեանց, Արծրունի, Գնունի, Խորխոռունի նախարարութիւնները՝ Ասորեստանական ծագումով :

Նշանակելի իրողութիւն մըն է թէ Հայերս կորսնցուցած ենք Խալտեանց փառաւոր շրջանին յիշատակը բաց ի Խորենացիի մէջ պահուած ազօտ բայց մեծագին արձագանքէն՝ Հայկեան դարմէ մեծ նահապետներու շրջանի մը, եւ թէ բացարձակապէս անձանօթ մնացած են մեր նախնիքներուն Սպուինիսի, Մենուսի, Արգիստիսի, Ռուսասի մեծագործութեանց պատմութիւնները, որոնք, սակայն, ունին վիմաքանդակ արձանագիրներու հաստատուն վկաներ : Ըիչդ նոյն երեւոյթը կ'ընծայեն իրենց պատմութեան հին շրջանին նկատմամբ Հայոց դրացի Պարսիկները, որոնք Մեծն Աղեքսանդրէ առաջ իրենց երկրին ստոյգ պատմութեան — Արեւմտեանց մեծափառ շրջանին — յիշատակը կորսնցուցած են, Իարեհի արձանագիրները որոնք նոր ատեններս՝ կատարեալ ճշգրտեամբ կարգացուած են՝ վերագրելով առասպելական թագաւորներու եւ հերոսներու ինչպէս Զէմշիդ, Ռոստամ եւն. Երկու զիպուածներուն մէջ ալ

նոյնն է պատճառը : Նոր տիրող ցեղ մը եկած է երկիրը, եւ մանաւանդ նոր գիր, նոր գրչութիւն գործածութեան մտած է, հին՝ դժուարարուեստ արձանագիրներուն ընթերցումին գաղտնիքը հետակորոյս եղած է : Ժողովրդին յիշողութիւնը որ ասով կը զրկուէր բուն իրողութեանց հետ կապը պահելէ, պահած է լոկ անոնց հիմնական կէտը — փառաւոր թագաւորներու շրջանի մը գոյութիւնը հեռաւոր անցեալի մը մէջ — իագուեցնելով զայն իր երեւակայութենէն տկնայատօրէն նորօրեայ անուններով, զբուռագնելով եւ մանրամասնութիւններով : Ասկէ՛ սա հոգեբանական շարժառիթէն կը ծնին հին առասպելական թագաւորներու, հերոսներու շարքերը որոնք շատ ազգերու պատմութեան առաջին քանի մը գլուխները կը իրաչազարդեն : Խորենացին Հայոցս համար լիակատար պատմութիւն մը յօրինել առաջադրելով, իր օրով պակասձը լեցնելու համար նոյն հնարքը գործածած է — ո՛չ աւելի, ո՛չ պակաս քան ուրիշ ազգերու պատմութիւնը սկզբնաւորող գլուխներուն համար գործածուածը(1) — եւ տուած է շարք մը առասպելական նահապետներու, թագաւորներու ինչպէս Աւնակ, Պերճ, Սկայորդի, եւայլն, գեղեցիկ անուններ՝ արժանի մատենագրի մը գրչին, բայց դժբաղդաբար ատոնց մէջ մոծած է հատ մը, Անուշաւան, որ չէր կրնար չմատնել յերիւրանքը, եւ անոր հետ մէկտեղ իր իսկ բուն ժամանակը : Արդարեւ Անուշաւան չէ եւ չկրնար ըլլալ ուրիշ անուն քան Սասանեան մեծահոգակ թագաւորին «արդարամիտ» կոչուած եւ Անուշրուան (Աբեդուսի մէջ Անուշրուան ձեւով) մականունանեալ Խոսրովի անունը (որ կը նշանակէ անմահ-հոգի) : Բ գրին (յաճախադէպ) անկումով եւ կոյողական աի յաւելումով կ'ունենանք Անուշաւան կամ Անուշաւան : Խոսրով Անուշրուան թագաւորած է 531-579, եւ թէպէտ Սասանեան պարսկերէնի քիչ շատ ծանօթ մէկը կրնար այդ ժամանակէ առաջ ալ այդ լեզուի ահագին բառակոյտի մէջէն զատել ճիշդ այդ մէկ բարդեալ մականունը, եւ անկէ հայ թագաւորի անուն մը ճարտարել,

(1) Կտեսիս իր Ասորեստանի պատմութեան մէջ Ասորեստանի նախկին թագաւորներու նոյնգունակ շինծու շարք մը տուած է :

ասկայն անհամեմատ սուելի հաւանական է թէ 48 տարի թագաւորած, եւ արտաքին թշնամիներու հետ կտուր մէջ, եւ ներքին շփոթ կարգերը (այդ ժամանակի ընկերվարական Մազազի վարդապետութեան հետեւանօք խանգարուած) ու վարչութիւնը բարեկարգելու մէջ այնքան յաջող թագաւորի մը համբաւն է որ դրացի Հայաստանի մէջ ալ տարածուելով ներշնչած է նորինացիի՝ անոր արուած մականունէն ալ կերտել հատ մը Հայոց հին թագաւոր Ասորեստանեայց ժամանակակից, նորինացիի ակնարկութիւնը Լազիկայի (որ դարձեալ սոյն նորով Անու շրտանի օրով նշանաւոր եղաւ), եւ Հայաստանի արեւմտեան մասին Ա. Բ. Գ. Հայքի բաժանումները որոնք 536ին եղան, այս ամէնո նոյն ժամանակամիջոցը կը շօշափեն, եւ ասոնց հաւաքական վիպութիւնը՝ բացի ուրիշ ծանօթ բազմութիւ նշաններէ, կը ձգտի հաստատելու թէ նորինացի իր պատմութիւնը Յուստինիանոսի եւ նորով Անուշրուանի ժամանակէն յետոյ գրած պիտի ըլլայ, այսինքն ոչ աւելի առաջ քան 2. դարու վերջերը:

Դառնանք մեր նախարարութեանց:

ԲՁԵՆՈՒՆԻՔ — Ոստան կամ Բուն գիւղ — այս վերջինը Բիւզանդի յորջորջումով — Արծկէ (Ղազար Փարպեցի Արծկէն գիւղ Բրզնունեաց կը կոչէ պարզ, բայց կրնայ ըլլալ որ Բրզնունեաց Դատարէ նախարարին գաւաճանութեան իբր պատիժ՝ իրենց տոհմին ահաւոր կոտորածին հետեւանօք՝ Արծկէ իր նշանակութիւնը կորսնցուցած ըլլայ Փարպեցիի օրով): Արծկէ Վանայ լճին ելըը՝ իր կեդրոնական գիրքով Մուշի, Բաղէշի, Մանազկերտի ու Վանի մէջտեղ եւ անոնց հետ զիւրին հաղորդակցութեամբ կապուած՝ սահմանուած էր կարեւոր տեղ մը ըլլալու: Խալտեան արձանագիրներ գտնուած են Արծկէի մէջ, որոնց մէկը՝ Ռուսաս Բ.ինը՝ որդի Արգիստիս Բ.ի. Արծկէ հին Arzaskun է՝ Արամէի արքունի քաղաք, Սալմանասար Բ.ի արձանագրին համեմատ(1): Արամ սաստիկ մաքառումներէ յետոյ վճռականապէս յաղթուելով Ասպետանէ, իր հարստութիւնը տեղի տուաւ նորի մը՝ Սարգուրիսի (որդի Լուտիպրիսի) որուն

(1) Այս մերձեցումն փրօֆ. Սէյսի հաւանութեան և շնորհաւորութեանց արձանացած է:

յաջորդն է Սպուինիս կամ Բզուէն (սկզբնական բաղաձայններու շրջում մը կայ միայն հոս, որ անսովոր չէ բնաւ, ինչպէս խստոր—սխտոր, ինչպէս խշտորա—խշար—աշխարհ եւայլն): Որ եւ է զիպուածով՝ Բզնունիքի՝ արմատը Բազ չկրնար ըլլալ (ինչպէս կ'աւանդէ նորինացի) ուրկէ պէտք էր Բազունիք ելլել, եւ Բազկերտ, ինչպէս Մենուոգէ Մանազկերտ, մինչդեռ ունինք Բմնկերտ Բզնկերտ որ ցորդ կայ Մշոյ նահանգին մէջ, յայտնապէս ցուցնելով արմատ Բզն (Չախաւորները յարաւուած) ինչպէս Մփկերտի արմատն է Մոտան:

Արամէի ջախջախիչ պարտութեամբ՝ եւ Ասորեստանի դիմակալութեան պերը անցնելով նալդեանց՝ բնականաբար Արամի քաղաքներն ու ամրոյններն ալ անցան նոր հարստութեան: Բզնունիներու հին կապակցութիւնը իրենց պատմական կալուածին հետ անկէ յայտնի է որ իրենց անունը տուած են Վանայ լճին որ Բրզնունեաց ծով ալ կոչուած է (Բիւզ): Արզէն Վանայ լճին շուրջը կամ մօտը կեդրոնացած է Խալտեան եւ նոյն իսկ աւելի հին պատմութիւնը Հայաստանի, եւ Խալտեան անուններ կապուած են անոր հետ: Արամէի արքունի քաղաքը՝ Արծկէ (Վանայ լճին արեւմտեան հիւսիս) աւնուելէ յետոյ, նոր հարստութիւնը տեսնելով որ Ասորեստանի բանակներուն բաւական ընտել էին եւ զիւրացած՝ Վանայ լճին արեւմտեան կողմի ճամբաները, հաստատեց իրեն նոր կեդրոն արեւելեան ափը՝ Վան-Տոսք, խիստ նուազ մատչելի Ասորեստանի արշաւանքներուն, եւ զայն ամրացնելով ըրաւ նոր մայրաքաղաք: Վանայ լճին ափէն էր որ կը մեկնէին Խալտեան բանակները աշխարհակալութիւններու համար դէպ ի հիւսիս Երասիս կողմերը, դէպ ի հարաւ Որմիոյ լճին արեւմտեան ափին երկայնքով, եւ դէպ ի արեւմուտք՝ Բալու, Խարբիրդ, Մոփք, Հատեանց երկիրը: Բար-Հեքրէոս (Աբուլ Պարս) պահած է Խալտեանց ժամանակէն ուրիշ յիշատակ մը Վանայ լճին, այն է Արգիստիս յորջորջումը, որ Խալտեանց Արգիստիս մեծագոր թագաւորին անունն է:

Թագաւորի մը սերնդէն նախարարութիւն ձեւանալուն ուրիշ օրինակ ունինք պատմական՝ Արշամունիք՝ Հալտեանքի մօտ, որոնց երկիրը պատմական Արշամ թագաւորին իշխանութեան

մէջն էր : Եւ տարակոյս չէ կարելի թէ Արշա-
րունիք Արշաւիր Կամսարականի անունէն կոչ-
ուած են այդպէս : Եթէ Հիւքչմանն տարա-
կուսական համարած է զայն չին պատճառաւ ,
կրնանք պատասխանել թէ նոյն չի կորուսար
կը տեսնուի Տաւրոս—Տարուբերանի մէջ (Տաւ-
րոսի բերան) որ ճիշդ անունն է այդ գաւառին ,
Եղիշէի համեմատ , եւ ոչ Տուրուբերան , ինչ-
պէս սխալ կ'աւանդէ Խորենացի :

ՄԱՆԱԻԱՂԵՍՆՔ. — Ոստան Մանազկերտ՝
Վանայ լճին արեւմտեան հիւսիսակողմը (սըզ-
մամը կը հնչուի երբեմն Մանգկերտ , կամ Մանձ-
կերտ , երկրորդ Մանազկերտ մը կայ Արածանի-
Եփրատի հիւսիսակողմը՝ Բերրի գետին աղբեր-
ներուն մօտ որ սղուած է Մանգկերտ յետոյ
Մազկերտի) : Խալտեան Մենուաս կամ Մենուազ
(չատ հին անուններու յատուկ է —աս վերջա-
ւորութեան տեղ —ազ , օրինակ Մալխ—ազ ,
Գուգ—ազ) թագաւորէն սերած նախարարութիւն :
Երկավանկ այս անունը միջամուխ ձայնաւորով
տարածուած է եռավանկ Մանաւազի՝ Երանեան
Հայոց եկէն յետոյ , որոնք ինչպէս Arzaniան
ըրած են Արածանի , Ուրարտի՝ Արարատ , Մամ-
կոն՝ Մամիկոն , նոյնպէս Մենուազն ալ ըրած
Մանաւազ , մանաւանդ որ հինաւորց իջլտեան
թագաւորին անունէն շատ աւելի ծանօթ եւ
ընտել Երանեան Հայոց համար Monobaz Մա-
նաւազ Պարսիկ անունը կար , որուն նմանցընել
բնական էր : Անծանօթը ծանօթին վրայ ձեւե-
լու նոյն օրէնքով է որ Թուրքերը Արագածը ըրին
Ալէազէօզ , Խարակօնիսը՝ Գարակիւնտիւզ , եւն :

Թէ Մանազկերտ եւ շրջակաները իջլտե-
անց օրով եւ նոյն իսկ անկէ շատ առաջ՝ երբ
Նաիրի կոչուած ընդարձակածաւալ երկրին մէջ
կը բովանդակուէին՝ կարեւոր կայաններ եղած
են Հայ իշխողներու՝ կը հաստատուի Տիգրայթ-
պիլէսէր Ա.ի արձանագիրէն որ Մանազկերտի
մօտ Կոչանլու . գանուկցաւ քանի մը տարի ա-
ռաջ , եւ որ կը պատմէ Նաիրիի իշխողներու
վրայ տարած յաղթութիւնները այդ ինքնակա-
լին : Որչափ որ ալ մեծ ըլլայ մեր համոզումը
Խորենացիի սահղծական եւ ճարտարող մտքին
վրայ , պժուար է հաւատալ թէ լոկ իր ըզեզին
կը պարտինք Բզնունեաց , Մանաւազեանց , Որ-
գունուց , Ապահունեաց նախարարութիւնները

գատելը , խուճը մը ընելը , եւ « ՚ի նոյն զաւա-
կացն Հայկայ » ըսելով իրարու ժամանակակից
հնութեան մը հասցնելը , եւ մանաւանդ առա-
ջին երկուքին հիմնադիրները հայր եւ որդի
ձանչցնելը , թէպէտ չփոթելով ծնողը ծնեալին
հետ , Մանաւազը հայր կը դնէ եւ Բազը (Բզուին)
որդի , մինչդեռ հակառակն է ուղիղ՝ արձանա-
գիրներու անսուտ վկայութեան համեմատ :
Պէտք է ընդունիլ ուրեմն թէ Խորենացի օգտը-
ւած է ժողովրդական աւանդութիւնէն կամ նոյն
իսկ այդ նախարարութեանց մէջ պահուած զը-
րոյցներէ :

ՈՐԴՈՒՆԻՔ. — Ոստան կամ Բուն գիւղ
Որդորու , Բասենի մէջ (Բիւզանդ Գ. դ.) : Վերը
մէջ բերինք Խորենացիի պատմածը թէ Որդու-
նիք եւս Մանաւազէն եւ Բազէն սերեալ են ,
բայց Խորենացի ինքն է որ կ'ըսէ նորէն « Իսկ
'ի հովսիս մեծի Բասենոյ կարգէ նահապետու-
թիւն զՈրդունին անուանեալ որ ի զաւակացն
Հայկայ » : Թէպէտ քիչ մը տարբեր են այս եր-
կու պատմուածք , սակայն նոյն մտքին կը յան-
գին , այն է խոր հնութեան մը տանիլ այս նա-
խարարութեան սկիզբը , ինչ որ ուրիշ նշաններէ
ալ կը հաստատուի : Բառագնութեամբ Որդորու
կը վերլուծուի ՈՐԴ—ՈՐՈՒՐ , եւ որու=ուրու
(uru) կը նշանակէ ակկադերէն քաղաք (uru կամ
ur Kasdim=քաղաք Քաղզէացոց) ուրեմն նոյն
կերպով Որդորու կը նշանակէ քաղաք Որդուն-
ուց ամենահին լեզուով որ ծանօթ է : Իրենց
յայտնի գիւղերէն մէկն ալ էր Բասէն զաւառի
մէջ Դու (միավանկ անուն՝ ուրիշ նշան խոր հը-
նութեան) որ կրնայ քաղաքատուիլ ակկադերէն
Duh հետ , որ կը յիշեցնէ Բաբելաստանի հին
քաղաքներէն Eri-du , ինչպէս Ակկադի վաղեմի
թագաւորներէն ծանօթ է Eri-aku : Կամ կրնայ
ենթադրուիլ թէ Դու ծագած է ակկադերէն
Durէ (կը նշանակէ կայան , տեղի բնակութեան ,
ամրոց , փրօֆ . Աէյսի համեմատ) որմէ Դուէ , յե-
տոյ Դու :

Եթէ չընդունինք իսկ թէ Որդունիքի ար-
մատը Որդ կամ Որդու=Urdhu՝ սկզբնական ձեւը
եղած ըլլայ Urarduhի , եւ թէ հետեւաբար Որ-
դունիք իջլտեանցմէ առաջ երկրին վրայ տի-
րողներէն սերած ըլլան , սակայն չենք կրնար
մերժել իրենց տոհմին մեծ հնութիւնը , գոնէ

Բզնունեաց եւ Մանաւազեանց հաւասար , եթէ ոչ գերազանց . եւ Մանաւազեանց հետ (որոնց հիւսիսէն սահմանակից էին Որդունիք) ասոնց ծայրայեղ ռիւերիմութիւնը որ արիւնոուշտ կոբւներով յայտ կուգար , եւ չէր կրնար մարել նոյն իսկ թագաւորին , հայրապետին միջամտութեամբ , սպարապետին ուղարկմամբ , սպառնալիքներով , մինչեւ որ երկու տուներուն բնաջինջ կոտորածին մէջ թաղուեցաւ(1) , մեզի աւելի խոր նշանակութիւն մը ունենալ կը թուի քան երկու սահմանակից գաւառատէրներու սովորական վէճերը . մեզի կը թուի՝ դարերէ ի վեր երկու առնմբուն մէջ զրոյցներով աւանդութիւններով արծարծուն մնացած վաղեմի ոսոխութեան մը — Հայաստանի տիրապետութեան համար — հաշիւը ընդ մէջ հին հարստութեան Արամէի կամ անկէ սերեալ կամ անոր ազգակից Որդունեոց , ու Արամէի յաջորդութիւնը , կառուածները գրաւող Խալտեանց , որոնցմէ էին Մանաւազեանք :

Գ. ՓԱՌՆԱԿ

(Շարունակելի)

Ե Ր Ղ Ն Ո Ւ Խ Ի Ն

Մըտիկ կ'ընեմ պատուհանէս՝ սարսըռուն՝
 Վարն եղկելի մէկ աղջըկան ցընորուն
 Տըխուր աւա՛ջը եւ ձայնին հեծեծանքն
 Ինձ կը բանայ իր սեւ խոկին ալքը լայն :

Ինչպէս որ թին կը մըղէ նաւը՝ կատղած
 Ալիքներու , կը նետէ նէ իր հոգին
 Խոր ցաւերու , կարծես զինք չի վախցըներ

(1) Բիւզ. Գ. դ. մանրամասն կը պատմէ այս դէպքը որ հակառակ Բիւզանդի չափազանցող ոճին , ուղիղ պէտք է եղած ըլլայ , քանի որ ալ այնուհետեւ պատմութեան մէջէն անհետ կ'ըլլան այդ երկու աւագ կարեւոր դիրքով նախարարութիւնները :

իր յուշերուն , խոկումներուն սեւութիւն :

Ամալի ճեղք մ'են իր շրթունքներ , ցաւերու
 Բոցը՝ գերդ շանթ զանոնք կարմիր է ներկած .
 եւ երգը խօլ՝ Թոյլ որոտ մ'է փոթորկին
 Որ իր մըռայլ սըրտին վըրայ է Թառեր :

Եւ աշուրներն արտասուելէն չորացած ,
 Ձանձրացած են այդ պաշտօնէն . ո՛հ , ո՛րքան
 Անոնք մըռայլ երկինքներու ասուպներ
 Պիտ՝ ուզէին ըլլալ սիրով , քան աչքեր :

Արտասուածոր այդ Թըշուաւին դէմքին վրայ ,
 Թուխ վարսերն ալ գըլուխն ի վար ցիր ու ցան
 Ինկած Թասուն լանջքին վըրայ գորովի ;
 Սեւ սեւ ամպեր լուսնին հակած կը Թըւին :

Լուռ անցեալին մոխիւրին մէջ մահերու
 Կը հըրահիւրի վերջին կայծն իր սերունդին ,
 Վերջին ամպրոպն այդ կեանքերու լըռումին ,
 Թըշուաւ տոհմին երակներուն վերջին զարկ :

Երիտասարդ է . իր կենաց գարունին՝
 Երբ իր դաշտին վըրայ գըտաւ ծըփանուտ
 Սեւ մըշուշներ , խուլ հըծծիւններ հովերու ,
 Կըռչող բուեր եւ հեղեղներ յորդառատ .

Խօթ ծերութեան ցուրտ արգանդի՞ն մէջ մըռայլ
 Պիտի ծընին անոր կեանքին անբեղուն
 Արշալոյսները մըրըկայոյզ , հողմավար ,
 Թէ գերեզմա՞նն անոր որբան պիտ'ըլլայ

Յորդ խընդուութեան , երջանկութեան , երազի ,
 եւ կամ վըշտին նենգ Թաթերէն խոր բացուած
 Վէրքը խոշոր՝ հոգւոյն ծիծա՞ղն պիտ'լլայ
 Երբ նէ պայծառ անցնի էին առջեւէն :

Յուսահատի տըխուր աւաջ մ'է երգածն
 Որ կը դարբնէ սըրտիս վըրայ գըթուութիւն ,
 Ղօղանջ մ'է այդ՝ եղբայրութեան զանգակին
 Որ կը կանչէ մեզ դէպ տաճարը Գուծի :

Խոստովանանք մ'է որ կ'ընէ երկընքին ,
 Երկրին , մարդուն . խուլ է երկինքն Աստուծոյ
 Երջանկութեամբ , մուրաբ երկիրը ցաւով ,
 եւ կորսուած մարդն իր կիրքերով ու ոսկւով :

Ըմբոստանալ դու չուզեցիր հեշտանքի
Պիղծ գինիով ճակատագրիդ , չուզեցիր
Սըրիկայից հեթեթանքին՝ ամպարիշտ
Աստուղն ըլլալ կըրքի մըրբիկ խաղաղող :

Չուզեցիր դո՛ւ անոնց կըրքի ծարաւին
Համբոյրներու բաժակ մ'ընել կարմիր շուրթդ,
Վաւաշուծեամբ սէրը սըրտիդ այրելու
Եւ ամօթի կարմըրուծեամբ թարմ այտերդ :

Անոնց կարշնեղ կուրծքերուն տակ թաւամագ,
Շանթի երկինք , դու չուզեցիր երագել
Մաքուր սիրոյ սըրբափայլ աստղը մաքուր .
Դու չուզեցիր գեղեցկուծիւնդ հիասքանչ

Փետել , փետել սուրբ կուսուծեանդ մէն մի
Թերթ
Պագշոտ կըրքին ճապուռներով խայթող .
Հանել բարի մասը մարմնոյդ , խաղողին
Ինչպէս որ շուրը կը քամեն . ժանգոտել

Կըրքի ահեղ շըփուկներով քու հոգին :
Ըլլալ աղբատ եւ անձրեւին տակ քալել
Լաւագոյն է , անուն մը լոկ պահելու
Դիպուածներու քարկոծման դէմ , մեր Պա-
տին :

Շող մը՝ կեանքի ծըփանքին մէջ դողդոջուն՝
Ցար գտնելով մըրբկոտ ամպին քըղանցքին,
Միշտ այդ շուշանը ճահիճի մէջ գըսնելով ,
Մարմնոյն վըրայ՝ մեղքերու հանք պատառուն :

Դու ուզեցիր շահախնդիր մարդկուծեան
Ցգնուծեան ձեռքը ճամբուդ վըրայ աղամող,
Անոր նենգ սէրը սըրտիդ , հացը մարմնոյդ .
Ի զո՛ւր, ո՛վ հէգ, ան, ո՛հ, կոյր է ցաւերուդ :

Քեզպէսներով անէծք եղաւ կեանքն՝ էին ,
Քեզպէսներով կեանքն եղաւ դառն մարդուն,
Ու մինչեւ ե՛րբ եղբայրուծեան համբոյրին
Լըկիչ ծարաւն ըզգայ պիտի մարդկուծիւն :
ՅՈՎՍԷՓ ՍԵՐԱՍՏԱՆԻ

**ՓԱՐԻԶՈՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ
ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎՐ**

Մայիս 16ի իրիկունը , Salle Lemoineի մէջ
տեղի ունեցաւ Փարիզի Հայկական Միութեան
Ընդհ. Ժողովը , նախագահութեամբ Պ. Յ. Իս-
կենտէրի :

Տնօրէն Խորհուրդի քարտուղարը կարգաց
Խորհուրդին տարեկան գործունէութեան տեղե-
կագիրը , որուն ամփոփումը կը գնենք ստորեւ .
Իմանալով որ մտադրութեան կար Արեւել-
եան կենդանի լեզուաց վարժարանին մէջ հայե-
րէնի բեմին կարեւորութիւնը նուազեցնել՝ ու-
սուցիչը պարզ « շարժէ տը քուր » ի մը վերա-
ծելով , Խորհուրդին քարտուղարը զիմեց Պ.
Իլիմանսօին որպէս զի հայերէնի բեմը մնայ
անփոփոխ . այդ զիմումը արդիւնաւոր եղաւ :

Խորհուրդը սարքեց Փարիզի մէջ , 1906
դեկտ. 1ին , աջակցութեամբ Կոմիտաս վարդա-
պետի , հայ երաժշտութեան նուագահանդէս մը,
որու գտած մեծ յաջողութիւնը ծանօթ է Անա-
հիճի ընթերցողներուն : Կոմիտաս վարդապետի
ձայնապրած եւ դաշնակած հայ ժողովրդական
երգերէն շարքի մը հրատարակման համար՝ Խոր-
հուրդը յատկացուց 1000 ֆրանք . այդ հաւա-
քածուն լոյս տեսաւ այս օրերս :

Խորհուրդը հաստատեց իր պաշտօնատեղւոյն
մէջ (10, Rue St. Lazare) Մատենադարան-Ըն-
թերցարան մը . Մատենադարանն արդէն ունի
հարիւրի մօտ հատորներ , եւ քանի մը հատոր-
ներու հաւաքածուներ , մասամբ գնուած , ու
մեծ մասամբ նուիրուած ՊՊ. Բժ. Բաբայեանէ ,
Յ. Իսկենտէրէ , Տ. Տօղբամաճեանէ եւ Ե. Շէ :
Մատենադարանապետ կարգուեցաւ Պ. Ա. Շահ-
Մուրատեան :

1907 Վետր. 23ին Խորհուրդը ի նպաստ
Միութեան տուաւ Սալ Հոշի մէջ պարահան-
դէս-նուագահանդէս մը , որուն մասնակցեցան
Օր. Մ. Բաբայեան , ՊՊ. Ալեքսանեան , Մաք-
սուտեան , Շահ-Մուրատեան , Մուղունեան ,
Կիւտենեան եւ քանի մը օտարազգի արուես-
տագէտներ . Պարահանդէսի միջոցին , խումբ մը
երիտասարդներ պարեցին հայկական պարեր

(Հեքքեարի, Վերվեր, Յետոյ-առաջ, Չամպարա, Շավարի, Թամպարա եւ Բարուէ) :

Փորթիկ թեթեւացում մը բերելու համար իրենց ուսանողական ծախքերուն, Խորհուրդը հարիւրական Ֆրանք նուիրեց երեք օտուած հայ ուսանողներու :

Ֆրանսական Iéna մարտանաւի արկածին առթիւ, փափաքելով մասնակցիլ այն համակրութեան ցոյցերուն որով բոլոր քաղաքակիրթ ազգերը պաշարեցին Ֆրանսան, Խորհուրդը 100 Ֆրանք ուղարկեց ցաւակցութեան նամակով մը՝ Փարիզի լրագրագետներու ընկերակցութեան որ հանդանակութիւն մը բացած էր :

Կնուհատելով Փարիզի Հայ աշխատաւորաց Միութեան համակրելի գործունէութիւնը, Խորհուրդը ուղարկեց այդ միութեան նախագահին 100 Ֆրանքի նուէր մը՝ խրախուսական նամակով մը :

Պերթրօի յուղարկաւորութեան առթիւ, արտայայտելու համար Միութեան յարգանքը մեծ գիտունին եւ երախտագիտութիւնը Հայոց դատի պաշտպան ազնիւ մարդուն յիշատակին, Խորհուրդը արտօնութիւն խնդրեց եւ ստացաւ Հանրային կրթութեան նախարարութենէն՝ պատգամաւորութիւն մը ուղարկելու Փանթէանի հանդէսին, պատգամաւորութիւնը, զոր կը կազմէին ՊՊ. Բարայեան, Իսկենտէր, Շիրվանզատէ եւ Չօպանեան, ներկայ գտնուեցաւ արարողութեանը :

Մուզաֆէրէտտին Շահին մահուան առթիւ, Խորհուրդը հետեւեալ հեռագիրը ուղղեց նորընտիր Շահին .

« Նորին Վեհափառութիւն Պարսից Շահին, Թէհրան ,

« Լի յարգանքով ու երախտագիտութեամբ՝ օրհնեալ յիշատակին հանդէպ Մուզաֆէրէտտին թարի վեհապետին, զոր, պարսիկ ժողովրդին հետ, ամբողջ աշխարհիս Հայերը կ'ողբան, կ'ուղղենք Ձեր Վեհափառութեան մեր խորին ցաւակցութիւնները, երկար կեանք ու փառք կը մաղթենք Ձեր Վեհափառութեան, ու բարօրութիւն Պարսկաստանին : »

Խորհրդին նախագահն ստացաւ հետեւեալ հեռագիրը .

« Պ. Ներսէսեան, Փարիզ,
« Նորին Կայսերական Վեհափառութիւնը ինձ պաշտօն յանձնեց շնորհակալութիւն յայտնել Ձեզ՝ ինչպէս եւ Հայկական Միութեան՝ ձեր յարգալից զգացմանց համար : »
ՄՈՇԻՐ ԷՏ ՏՈՎԼԷ

Խորհուրդը ուղղեց Պ. Ճէյմս Պրայսին՝ Ռուսիայի ինքնիշխանի դեսպան կարգուելուն առթիւ շնորհաւորական նամակ մը :

Տումայի վերաբացման առթիւ, Խորհուրդը Տումայի նախագահ Պ. Կոլովինին ուղղեց շնորհաւորութեան համակրալից հեռագիր մը :

Խորհուրդը Բագուի Հայոց Կուլտուրական Միութեան ուղղեց Մարտ 5 թուականով հետեւեալ նամակը .

« Մեծարգոյ Պ. Նախագահ Բագուի Հայոց Կուլտուրական Միութեան ,

« Փարիզի Հայկական Միութեան Տնօրէն Խորհուրդը մեծ ուրախութեամբ իմացաւ՝ անցեալ տարի՝ Բագուի Հայոց Կուլտուրական Միութեան հիմնարկումին լուրը : Այն միեւնոյն զգացումներն ու ձգտումները որ ծնունդ տուած էին մեր Միութեան, նոյն պահուն Բագուի Հայութեան մէջ եւս կը մարմնաւորուէին Կուլտուրական Միութեան հաստատմամբ : Արդարեւ, Ձեր Միութեան կանոնադրութիւնը որու գլխաւոր հատուածները կարգայինք լրագիրներու մէջ, իր առաջադրած նպատակով եւ իր գործունէութեան միջոցներով կը համապատասխանէ միեւնոյն պէտքին որուն գոհացում տալու համար ծնաւ մեր Միութիւնը : Այժմ, Կովկասի թերթերէն իմանալով որ Ձեր Միութիւնը արդէն իսկ սկսած է եռանդուն կերպով գործադրել իր ծրագիրը, պարտք կը համարինք մեր ուրախակցութիւնը եւ շնորհաւորութիւնները յայտնել Ձեզ, Պ. Նախագահ, եւ Ձեր ընկերներուն, եւ կը մաղթենք լիակատար յաջողութիւն Ձեր ազգօգուտ ջանքերուն :

« Մեր ջերմ փափաքն է տեսնել եղբայրական կապ մը Բագուի եւ Հայկական Միութիւններուն միջեւ հաստատուած : Բագուի Միութիւնը, հայրենիքի մօտ, ստուար հայ հասարակութեան մը մէջ հիմնուած, իսկ Փարիզի Միութիւնը՝ եւրոպական մեծ կեդրոնի մը մէջ,

Արեւմուտքի մտաւոր ու քաղաքական հեղինակութեանց հետ յարաբերութեան մտնելու կարող, ունին կատարելու գործունէութիւն մը՝ գուգահեռական, ձեւով մերթ տարբեր, բայց միեւնոյն ընդհանուր նպատակին ձգտող, իրար լրացնող :

« Մեզ համար մեծապէս բաղձալի է ուրեմն որ երկու Միութիւնները մշտական յարաբերութեան մէջ ըլլային, իրարու օգնէին, իրար խրախուսէին եւ պարագաներու ներած սահմանին մէջ՝ գործակցէին իրարու :

« Այս նամակին հետ կը զրկենք Ձեզ մեր կանոնագրութիւնը եւ կը խնդրենք որ հաճիք Դուք եւս Բագուի Հայոց Կուլտուրական Միութեան կանոնագրութիւնը մեզ ուղարկել :

Ընդունեցէք, եւն. »

Բագուի Հայոց Կուլտուրական Միութիւնը պատասխանեց հետեւեալ սիրալիր նամակով .

Բագու 20 մարտի 1907 թիւ

« Փարիզու Հայկական Միութեան Տնօրէն Խորհրդին .

« Մեծարգոյ Տեառք .

« Ուրախութեամբ ստացանք Ձեր Միութեան կանոնագրութիւնը եւ ամսոյս 5-ի նամակը : Կարգացինք Միութեանս Դիւանոր Խորհրդում, որ եւ անձուն գոնունակութեամբ ընդունեց Ձեր բարեմաղթութիւնները եւ միաձայն որոշեց յայտնել իւր խնդակցութիւնը եւրոպական մեծ կենդրոնում, Արեւմուտքի մտաւոր եւ քաղաքական հեղինակութեանց աչքի առաջ գործող Հայկական Միութեան : Ենորհաւորում ենք Ձեզ եւ մաղթում ենք Ձեր ազգօգուտ գործունէութեան լիակատար յաջողութիւն եւ յարատեւ կեանք :

« Ձեր Միութիւնը մի կողմից եւրոպական առաջաւոր մտքի առաջն է դնում Հայ ազգի յառաջդիմութեան ձգտումը, միւս կողմից եւրոպական յառաջադէմ մտքի պատուաստողն է հանդիսանում Հայ ազգի մէջ . ուստի մենք, որ մեր կանոնագրութեամբ կոչուած ենք Հայ ժողովրդի կրթական, գրականական, անտեսական եւ առողջաբանական գրութիւնը եւ զեղարուեստական ճաշակը զարգացնելու, ուրախութեամբ ընդունում ենք Ձեր առաջարկութիւնը սերա

եղբայրական կապ հաստատուած տեսնել այս երկու Միութիւնների մէջ :

« Մեզ համար եւս մեծապէս ցանկալի է, որ երկու Միութիւնները մշտական յարաբերութեան մէջ լինէին, իրար օգնէին, խրախուսէին եւ միջոցները ներածի չափ միմեանց գործակցէին :

« Այս նամակի հետ ուղարկում ենք Միութեանս կանոնագրութեան 7 օրինակ եւ եթէ Միութեանս գործունէութեան հաշուետուութիւններ կամ տեսութիւններ լոյս տեսնեն՝ մեծաւ ուրախութեամբ կ'ուղարկենք Ձեզ : »

Ընդունեցէք եւն. եւն.

1906ի գարնան, եւ վերջերս՝ դարձեալ՝ նկատի ունենալով Թրքահայաստանի մէջ տիրող կացութիւնը, Խորհուրդը դիմումներ ըրաւ՝ որոնք անարձագանք չմնացին :

Խորհուրդը յատկացուց 250 Ֆր. Պ. Մամբրէ Մասէնճեանի գրական տղթարութեան թեզին տպագրութեան. այդ թեզը, որ իրեն նիւթ ունի հայ ժողովրդական բանաստեղծութիւնը, հրմտալից, խնամոտ ու շահեկան աշխատութիւն մըն է, որ՝ երբ լոյս տեսնէ ի մօտոյ՝ համակրական ընդունելութիւն պիտի գտնէ հայ (եւ եւրոպական) մամուլէն :

Կովկասի եւ Թրքահայաստանի սովեալներուն ի նպաստ Խորհուրդը կազմակերպեց թատերական ներկայացում մը որ տեղի ունեցաւ Մայիս 11ի իրիկունը . ներկայացուած խաղն էր Պարոնեանի « Պազտասար աղբար »ը, զոր անձնուիրօրէն ներկայացուցին Պ. եւ Տիկին Մոցիկեան, Պ. Լ. Պ., Ե. Յ., Ա. Շահ-Մուրատեան, Չափեան, Նշանեան եւ Օր. ... :

Խորհուրդը որոշած է ուղարկել Բագուի Հայոց Կուլտուրական Միութեան հետեւեալ նամակը .

« Մեծարգոյ Պ. Նախագահ

Բագուի Հայոց Կուլտուրական Միութեան :

« Ստացանք Ձեր Մարտ 20 թուակիր սիրալիր պատասխանը, եւ կը փութանք մեր անկեղծ շնորհակալութիւնները յայտնել Ձեր համակրալից զգացմանց համար :

« Կուզանք այսօր առաջին իրագործում մը տալ երկու Միութիւններուն գործակցութեան

գաղափարին, զոր դուք եւս Ձեր նամակին մէջ այնքան ջերմօրէն ջատագոված էիք :

« Եւրփակ Ձեզ կ'ուզարկենք հարիւր բուպի եւ կը խնդրենք որ հաճիք զայն յանձնել Անիի պեղումներուն աջակցող մասնախմբին : Մեզ՝ Հայոցս՝ համար էական նշանակութիւն ունին բոլոր ճիգերը որ կը կատարուին մեր անցեալը իր ամէն ձեւերով երեւան հանելու համար : Փրոֆ. Մառ, եռանդով մը եւ ձեռնհասութեամբ մը, որ արժանի են մեր երախտագիտութեանն ու հիացմանը, լոյս արեւուն կը հանէ մեր նախահայրերուն փառքին ու սաղսնդին նշխարները՝ որ Անիի աւերակներուն տակ ցարդ կը մնային թաղուած. Հայոց պարտքն է հզօրապէս աջակցիլ այդ գործին, որ դժբաղդաբար դեռ չէ գտած այն բովանդակ օգնութիւնը որուն պէտք ունի եւ որուն արժանի է :

« Խորհուրդս, չունենալով իր սրամաղրութեան տակ մեծ միջոցներ, կ'ուզարկէ այս համեստ գումարը, բայց եւ կը խնդրէ Բագուի Հայոց Կուլտուրական Միութիւնէն ուշադրութիւն դարձրնել այդ գործին վրայ եւ ընել ինչ որ կարելի է որպէս զի Կովկասի Հայութիւնը լայնօրէն օժանդակէ այդ բազմօգուտ գործին : »

Այս նամակին հետ, որ կ'ուզարկուի Ընդհ. Ժողովէն քիչ յետոյ, պիտի զրկուի նաեւ Բագուի Հ. Կ. Միութեան՝ կէսը « Պաղտասար Աղբար » ի ներկայացման հասոյթին, որուն միւս կէսը պիտի յանձնուի Օրմանեան Պատրիարքին հրաւերով ի նպաստ Թրքահայաստանի սովելոց բացուած հանգանակութեան :

Խորհրդին գանձապահ Պ. Հ. Մելիքեան, ներկայացուց ելեւմտից հաշուեկշիռը : 1906 մարտ 31էն մինչեւ 1907 մարտ 31, Միութիւնը ստացած է 10,459 ֆրանք (երկու բարերար անգամ, 5000 ֆրանք, 11 մշտական անդամ՝ 2750 ֆր., 37 անդամ՝ 370 ֆր., նուէր՝ 50 ֆր., նուագահանդէսէն՝ 357 ֆր., պարահանդէսէն՝ 2020 ֆր. Մեսսեմի պանքայէն, ուր կը մնայ Միութեան գրամը, տոկոս՝ 112 ֆր.) : Ծախք՝ 2668 ֆր. — Մարտ 31էն մինչեւ Մայիս 16, Միութիւնը ունեցած է երկու նոր անդամներ, որոնց մին 250 ֆր. տուած է, եւ միւսը 2000 ֆր. արձանագրուած :

Ընդհ. Ժողովը որոշեց՝ ըստ կանոնագրու-

թեան՝ Միութեան զրամապլանին 20 0/0ը արժեթղթի վերածելով պահել Քրէտի Լիօնէ զրամատան մէջ՝ իբր « Ֆօնդ » :

Ընդհ. Ժողովը միաձայնութեամբ վերջնորոշեց Խորհրդին երեք շրջանաւարտ անդամները, ՊՊ. Իսկենտէր, Մելիքեան եւ Զօպանեան :

Ք Ր Ո Ն Ի Կ

Ասով Եւրփայտեան, Հոգեվարքի եւ Յոյսի ցահեր. — Ռեքթու Պերպեբեան. — Անարդար տեսլութիւնը :

Ասով Եւրփայտեան, Հոգեվարքի եւ Յոյսի ցահեր. — Եւրփայտեանի նոր հատորը, մինչեւ ցարդ իր հրատարակածներուն մէջ՝ ամենէն հարուստը եւ բազմազանը, նանձանուած է փառաւոր ու յաւերժական կեանքի մը՝ իբր մեր ժամանակակից բանաստեղծութեան ամենէն շքեղ, ամենէն տոնմիկ եւ ամենէն ուժեղ էջերէն մէկը : Դիւցագետները եւ Հայտորդներու շարքը երեւան հանած էին ճշմարիտ դիւցադներգակ բանաստեղծ մը : Այստեղ՝ Եւրփայտեան կը յայտնուի քնարերգակ . բայց գեղեցկագիտութիւնն ու ներշնչումը միշտ նոյնը կը մնան. ինչպէս որ զուտ դիւցադներգական էջերուն մէջ քնարերգութիւնը կ'իշխէր, այս քնարերգական քերթուածներուն մէջ ալ դիւցադներգական շունչն է որ կը տիրապետէ : Խառնուածքի կուս միութիւնը՝ Եւրփայտեանի յատկանիշներէն մին է արդէն, յատկանիշ մը որ այդ քերթովին ուժը կը կազմէ, եւ՝ կերպով մը՝ թերութիւնն ալ, որովհետեւ իր բոլոր էջերուն մէջ ներշնչումն ու ձեւը միշտ ինքնանման մնալով՝ այդ բանաստեղծութիւնը ճապուկ այլազանութեան մը, անակնկալ յայտնութեանց, հակապատկերներու հրապարակ չունի բայց գեղեցկութիւնը որ կայ այդ միութեան մէջ, այնքան բարձր է ու հզօր՝

որ գանգատելու պատճառ մը չունինք անոր մշտանոյն ինքնայայտումէն : « Հոգի » մըն է ազնիւ , խրոխտ , մաքուր , որ կ'ազազակէ իր ցաւը , զայրոյթը , վրէժի ծարաւը՝ հանդէպ հայրենի աղէտքին , եւ իր հրճուանքը , գորովը՝ հիացումը անոնց համար որ կը պայքարին՝ եւ այդ ազազակը զմայլելի է իր հնչիւնի քաղցրութեամբ , որքան զայն արձակող զգացման զօրութեամբը : Ըսել չէ թէ միութիւնը զոր կը նկատեմ Եարճանեանի մէջ , զերծ եղած ըլլայ ամէն բնաշրջումէ , առաջին օրէն իսկ վերջնապէս պատրաստ ցատքած ըլլայ քերթողին մաքէն՝ ինչպէս հին օրերու Աթենասը՝ համակ սպառազէն՝ ժայթքեց Արամազգին ուղեղէն : Այս հատորը հայելին իսկ է այն բնաշրջութեան որմէ անցած է Եարճանեանի տաղանդը . ասոր մէջ կը գտնենք կտորներ այլ եւ այլ ժամանակներու մէջ գրուած , սկսեալ առաջին քերթուածէն (Կոստրած) որով բանաստեղծին անունը յայտնուեցաւ հայ հասարակութեան , մինչեւ վերջին անտիպ կտորը (Ասպետիկ երգը) դեռ քանի մը ամիս առաջ գրուած : Ակներեւ է այդ բնաշրջութիւնը , բայց եւ շատ պարզ . Եարճանեան իր ճամբան գտած է՝ կարգալով Վերհարընը , Մեթերլինքն ու Հանրի տը Բենեիէն . իր առաջին արտադրութիւնները այդ վարպետներու խորին ազդեցութիւնը՝ մերթ նմանողութեան , փոխառութեան հասնելու աստիճան՝ ցոյց կուտային . անոնցմէ մէկ քանին միայն Եարճանեան մտցուցած է այս հատորին մէջ, Կոստրած, Աւերուսի գիշեր , Թաղումը , Յոգնուքիւն .

... Ըստ ասուոր ու հեռաւոր քաղաքներուն բոլոր մահապանգերը նուիրական , Երկարօրէն , մահապանգօրէն ու բարեպաշտօրէն, Արեւեկ այրի ու ամայն գիշերին մէջ բսին քե՛ Բարեկամ մը , անտունեւ եղնիկներուն ու լինեւու կարապներուն
 Ըստ երկայն ու անաւոր ծառերուն ու հովերուն հետ, Երկիւղածութիւնով իր բարեկամը կը բաղէ . . .
 Գիտե՛ք քե՛ հեռաւոր ու մօտաւոր քաղաքները բոլոր Օրերուն ու մարդերուն յիշմանէն քանդուեցան . . .
 Կարապներն ու խարսեաւ եղնիկները հովերուն մէջ խեղդուեցան . . . :

Այդ կարգի կտորներուն մէջ՝ զոր Եարճանեան ընտրած է այս հատորին մէջ մտցնելու համար , յիշեալ վարպետներուն ազդեցութիւնը միշտ զգալի է , բայց անոնց մեծ մասին մէջ այդ ազդեցութիւնը արդէն ազատ ու ինքնատիպ ձեւով մը կրուած կ'երեւնայ : Յետոյ՝ Եարճանեան բոլորովին իւրացուց ինչ որ առած էր այդ եւրոպացի վարպետներէն , եւ իր միւս քերթուածները միմիայն իրն են , թէպէտ եւ միշտ պահելով խնամութիւն մը այդ մեծ բանաստեղծներու գեղեցկագիտութեան հետ, եւ ատիկա շատ հասկնալի է , որովհետեւ՝ հակառակ իր զուտ եւրոպական զարգացման , Եարճանեան խորապէս «արեւելցի» է երեւակայութեամբ եւ զգայնութեամբ -- եթէ ոչ մտածմամբ եւ ճշակով զոր Արեւմուտքի հետ չփոխած է կերտած : Իր հոգին ուղղակի կը սերի այն հին երգիչներէն որ Վետաները կամ Աստուածաշունչը երգեցին . արդ, Մեթերլինք եւ Վերհարըն ու նոյն իսկ , թեպէտ նուազ չափով , տը Բենեիէ , տարապամանին , ծայրայեղին , խորհրդաւորին ու յանդուգնին , գերագոյն նրբութեան եւ գերագոյն յուզման համար իրենց ունեցած տարփանքովը , շատ մօտ են Արեւելքի հին պոէտներուն . անոնց բանաստեղծութեան ներգործութիւնը Եարճանեանը կ'առաջնորդէր դէպ ի իսկական աղբիւրն այդ բանաստեղծութեան , դէպ ի նոյն իսկ հարազատ իսկութիւնն իր խառնուածքին մէջ թաղուած արեւելեան առհաւութեանց : Այնպէս որ Եարճանեանի այս հատորին այն հույսկապ էջերը որ կը տխարասուին Արիւն , Ափ մը մոխիր՝ հայրենի տուն , Յիշատակ , Գրութիւն , Արիւն ք որ կը տեսնեմ , Հայրենի աղբիւր , Արցունքներս , Խաւար , Ծարաւ , Ես Երգելով կ'ուզեմ մեռնիլ , Սուրիս կայծերուն առջեւ , Ասպետիկ երգը , ինչպէս եւ Դիւցազնօրէն եւ Հայորդիներուն գեղեցկագոյն կտորները -- Արեւելքի քնարերգութեան ուղեւծուծն իսկ կը կրեն՝ եւրոպական ճաշակի քուրային մէջ կտուած , բայց իր ինքնութիւնը հզօրապէս պահպանելով :

Հերետիայի նուիրած յօդուածիս մէջ , ջանալով բանաձեւել ինչ որ հիմնական տարբերութիւնը կը կազմէ ոռմանթիկ ու դասական գեղեցկագիտութեանց , դիտել կուտայի թէ

Արեւելքի բանաստեղծութիւնը ընդհանրապէս բովանդակ է. — բայց ի պարսկականէն . Եարձանեան, իբր ճշմարիտ Արեւելեան միտք, անխառնօրէն բովանդակ է իրմէ աւելի ուսման թիկ բանաստեղծ չենք ունեցած, նոյն իսկ անոնց մէջ որ պատմականօրէն « բովանդակ » կոչուած շրջանին ապրած են . իր արուեստը բացարձակ ներհակն է դասականին : Մեր Ակնը կրնայ պարծենալ որ տուած ըլլալէ յետոյ այն հրաշալի դասականը որ Քուչակն է, մեր օրերուն մէջ տուաւ Հայութեան՝ այս հերարձակ, մրրկաշունչ ու փայլակնացայտ բովանդակը որ Եարձանեանն է :

Ահա քանի մը հատուածներ . Ի՛նչ աղուորներէն եւ որոնց մէջ Սաղմոսերգունն ցաւագին ու միանգամայն հրաշունչ քնարերգութիւնը կը վերապրի կարծես .

Աւա՛ղ, առաջ արեալոյս մը կար որ քաղցրութեամբ կը ծագէր ,

Ու իմ յախճենական երազս երջանկօրէն Անկեց ինծի մտածումիս համար ծաղկադուստր կը յօրինէր՝ եւ պսակներ իմ բաց ճակատիս եւ քնարիս մանկական .

Աւա՛ղ , առաջ արեալոյս մը կար որ բուրասանի նման կը ծաղկէր ,

Երբ անմեղութեան աւազանը հայելին էր իմ հոգիիս ,

Երբ լինեալն եղեգները իմ շունչիս մէջէն խաղաղութիւնը կ'երգէին . . .

Երբ մայրական Յոյսն ստիճանները յսփրացումն էին քրունկներուս ,

Երբ աղաւանդէ լուսնկան առաւեալս էր եւ մտածումս ահագին ,

Եւ կապոյտ խորութիւնը անըջային ջուրերուն Ասուածային ապարանն էր իմ դողդոջուն եւ պսասնի սուրբիս . . .

Բայց այսօր , բայց այսօր , ես այդ ամենուն առջեւէն

Սարսափահար եւ այուրներս փակած կը փախչիմ , Վասն զի գիտեմ որ բոլոր արեալոյսները Նուիրական հողին

Տարիներէ ի վեր մեր արիւնէ՛ն են կարմիր :

. . . Հայրենի տուն , հաւասա՛ որ մահես յետոյ

Քու աւերակներուդ սեւին վրայ՝ իմ հոգիս Պիտի գայ , որպէս ցաւակ մը ցաւագիր , Իր դժբախտի երգը եւ արցունքը լալու :

Բայց ո՞վ պիտի բերէ , ո՞վ պիտի բերէ , ըսէ՛ , Քու սրբազան մոխրեղ ափ մը մոխիր , Մահուան օրը , իմ քրտուս դագաղիս մէջ , Հայրենիս երգողի իմ անխնայ խառնելու . . .

Այդ յիշատակը մանկութեան ջինջ օրերուն՝ Ակնայ զուարթ հովիտներուն մէջ ծաղկած , այդ յիշատակը որ կը ճգուի՝ կէս-իրական, գրեթէ երազային եւ անով աւելի եւս յանկուցիչ , ու հրապոյրով մը որ անգութ է որքան քաղցր՝ երբ կը շողայ աղջամուղջներուն վերեւ Աղէտքին որ եկաւ ծանրացաւ հայրենիքին բոլոր ծաղիկներուն , աղբիւրներուն ու արշալոյսներուն վրայ , այդ յիշատակը հին օրերուն որոնք՝ որքան ալ չըլլային օրեր ազատութեան՝ գէթ խաղաղօրէն կը թաւալէին հայրենի հողին գորովոտ քաղցրութեանը մէջ , Եարձանեան յաճախ կ'երգէ այդ յիշատակը՝ զմայելի շեշտերով՝ ինչպէս « Արցունքներս » տաղին կամ մանաւանդ « Հայրենի աղբիւր »-ին մէջ , հնգիկ քնարերգութեան ամբողջ մաքրութեամբն ու զընթացութեամբը տողորուն .

. . . Չեմ մոռցած զեզ , ո՞վ հետաւոր ու եղբայրական աղբիւր .

Կը յիշեմ՝ երբ կազայի քրջել քու ջուրիդ խորհուրդներուն առջեւ՝

Իմ երջանիկ զու այուրներս ու ճակատս պայծառ եւ դուն , գորովագութ՝ ազատութեան մտածումին նման ,

Իմ արեւս ու կեանքս ու հոգիս կը քաղցրացնէիր . . . Երբ իմ քեւերս դեռ չէին կոտրած ու՛ յուսահատութեան սպառնալիցէն ,

Երբ նայածներս ուրախութեան կը փակէի՝ Երազուած յաղթանակներու արեգակին ի տես . . .

Չեմ մոռցած այն առուակը սակիէ մամուռով Որ քու երգիդ հոսանքին առջեւ կ'ափօսուէր , Եւ ես մանկական քայլերովս՝ երազելէն՝

Իրեն ճամբէն արտփանցով ու զինովութեամբ կ'երգայի ,

Ինչպէս կ'երբան անոնք որ սպասուած Յոյսին կ'ուզեն հասնիլ .

Բայց դեռ կը հոսի՞ս արդեօք. ո՛վ հայրենի աղբիւր,
Այնչափ յսակ որչափ եր արեալոյսն իմ անցեալիս:
Դեռ վնի՞՞ս եմ արդեօք սա ջուրերդ հին օրերու,
եւ քու ձայնդ դեռ ե՞րգ մըն է քե աղաղակ մը
վրեժի . . .
եւ չեկա՞ն արդեօք, ըսէ՛, չեկա՞ն, մեր արհաւիրքի
օրերուն մեջ,
Դառնացնելու քու պայծառութիւնդ աղամանդէ,
Իմի՞ններուս անմեղ արշունհն՝ քանի մը կաթիլ
արիւն . . .

*Ու կարդացէք այն սքանչելի էջը որ Գրու-
թիւն տխորոսը կը կրէ . անոր մէջ հայեամիան
դառն հեզնութեան մէկ արձագանքը պիտի լը-
սէք . Յորի աղաղակն յիշեցնող շեշտի մը խառ-
նուած .*

Տե՛ր, հիւանդներուն եւ լուսածներուն սնարեն
Ոճրապօրծներու ու իրենց սուրերուն սարսափը հե-
նացուր,
եւ ջուրերդ քող քիչ մը իրենց կասաղութենէն
հանդարտին,
Ռայքս զի մահապարտները, ախորանքի նաւերուն
մեջ,
Թեեւ քեզի անիծելով, բայց գոնէ խաղաղութեամբ
ոգեվարին . . .

Ես քուառներու անհամար սանիքներ գիտեմ
Որոնց սակ ազնուական սերունդներ բազկասարած՝
Ինչ աւետարանակիսն ու խարտեաց ցորեանիդ
Ու սպիտակ ու երբեք չհաւանող գրութեանդ կը
սպասեմ . . .
Չարիքիդ ոգիները, ահաւասիկ, դաւոտերը հրդեհեցին
Ու անաւ արիւնը Արարատին կասարները կարմրեցուց . . .
Ու ահաւասիկ որ դժոխային մանգաղներդ օսկիէ,
Անմեղներու վիզերուն ի խնդիր հորիզոնին մեջ կը
գալարուին . . .

*Բայց անոնք որ Երթանեանի ամբողջ գործը
չեն ճանչնար, այդ կտորներէն պէ՛տք չէ են-
թազրն թէ այդ բանաստեղծը ներկային ցաւը
ողբալու կամ անցեալին յիշատակներուն քաղ-
ցրութեան ոգուն ինչ արտասուելու մէջ յամե-
ղող մըն է . իր երգին հիմքը՝ տարփողումն է
պայքարին, ճիշն է վրէժին . աւետումն ան-
հրաժեշտ յաղթանակին . — ընդհակառակն՝ հոս
այս հատորին մէջ՝ առաջին անգամն է որ քնար-*

*երգակը, մերթ խանդաղստած՝ կրազանքի պա-
հերուն սրտին խորիւրէն բարձրացող քնքուշ
ձայներէ, անձնատուր կ'ըլլայ այդ կաթոգին
սրտագեղումներուն . զիւցազնական ազմերգը
չ'ուշանար որոտալու, հո՛ս այ, կազմելով միշտ
գերագոյն երգը այդ քնարին . չէ՞ որ ինքն իսկ
բանաստեղծը, զմայլելի քերթուածի մը մէջ,
կը գոչէ .*

Մոռացումներու մոխիրին մեջն է որ գեղ պա-
սանեցի,
Ո՛վ երկբայելի, եսանուէր ու սուսի Սեր .
. . . Ոչ ալ գեղ երգեցի, ո՛վ երկիմներու ան-
դորսկան կապոյտ .
. . . Ոչ ալ գեղ, Արեւելի, ասուածներու եւ
բուրներու ծննդավայր,
. . . Ոչ ալ ձեզ, Արեւմուտքի թեապապոս Ոսաններ,
ուր Մեծեր կը ծնանին . . .
Ոչ ալ զձեզ, մեհենական անտաներ եւ փլատակ-
ուող բարկութիւնք սարսափահար ծովերու . . .
. . . Ոսկերուս սակ աւերակներ եւ սեւած, եւ լու-
սամուսեւ դուրս հազարաւոր մեղցուածներ . . .
Եւ սուրեր շողացին . . . ձգեցէք զիս, ո՛վ սկարութեան
կապաններ, դեռ սուրեր կը շողան . . .
Եւ բանաստեղծի աշուրներս արի՛ւն, արի՛ւն արիւն
է որ կը սեւենն . . .

*Հոյակապ էջեր են՝ այդ շարքին մէջ՝ ին-
չարը, ուր երգիչ-մարտիկը՝ կարծելով մահը
մտաւուտ՝ զինակցի մը կը յանձնէ իր հրա-
ժեշտի խօսքերուն հետ՝ իր վերարկուն, իր
ցուպը, խաղողի ողկոյզն ու հողը՝ հայրենի
հողէն բուսած, ու քնարը եւ սուրը, — Ես
երգելով կ'ուզեմ մեռնիլը, ուր զինուոր մը՝ եր-
թալէ առաջ նետուիլ կուսին մութ ու փառա-
ւոր խորհուրդին մէջ՝ երգ մը կը հայցէ սուրբ
պայքարը երգող բանաստեղծէն . եւ մանաւանդ
Սուրիս կայծերուն առջեւը, խրոխտ փառարա-
նութիւն մը անարգարութեանց վրէժխնդիր
Սուրին .*

...Նախնիներեւս միջեւ ինձ քու շողուններդ ահա
կ'երկարին,
Ո՛վ իբխանական, ահաւոր, նեւարիտ ու բարեկամ
Սուր,

Ու սնարիս երացնեուն ու կեանքիս երջանկա-
 քեանցը մեջեն .
 Միտս մահավերջը գսած եմ հեզ դարանակալ
 սնիրին...
 Եւ կը սիրեմ զհեզ, դուն՝ Արդարութիւն եւ բար-
 բարոս,
 Դուն որուն կայծկիւնքը սոսկում մըն է եւ խա-
 խոյս մը միանգամայն,
 Դուն որուն ժանգը անխաւիյի պարսութիւն մը
 ամօթաբեր,
 Դուն որուն դադարը ստեղծում մըն է զհեզ պաշ-
 տող ձեռներուն...
 ... Եւ այսպէս մերկ ինչպէս հիմայ, իմ դողդո-
 ջուն եւ զայրացկոտ ձեռներուն մեջը յաճախ,
 Բու լուսեան կայծերովդ երգեունն է՛ն յողբականը
 կ'երգես,
 Եւ շարժումդ եւ շունչդ եւ շողիւնդ անաւա-
 սիկ որ դուրս կը ծայրի
 Կոխիւն քառորդ, ազատութեան բուրմունքը եւ
 փառքը կտրին մարդուն...

*Այդ շարքին ամենէն հզօր ու տարօրինակ
 էջը — Թէպէտ եւ զժբախտարար՝ ամենէն անհա-
 լասարն ալ՝ որովհետեւ կան հոն աւելորդ կրկ-
 նութիւններ եւ քանի մը թոյլ հատուածներ, —
 Ասպիտակ երգն է, ճապուկ, բոցացայտ, հողմա-
 սլաց քերթուած մը, ուր արար մօպլլաքաթնե-
 րուն կրակէն կայծ մը կայ ինկած . Երիվարը,
 որուն կ'ուղղէ բանաստեղծն իր երգը եւ որմէ
 կը հայցէ զինքը թոցնել, տանիլ անցընել հայ-
 րենի հողին մէկ ծայրէն միւսը ու հասցնել մին-
 չեւ Նպատակը, այդ երիվարը՝ երգչին մտա-
 ծո՛ւմը խորհրդապատկել կը թուի .*

... Միտս քառասուն պիտի սուրաս, ո՛վ երիվար,
 Եւ պրննէ պայտերդ կայծեր են որ պիտի ծաղկին,
 Ու մեր վազըք քոզ զհեզ հերոսներու պէս արբեցնէ,
 Ու հով խմենք, հովուն նման անհունօրէն քեւաւոր:

... Բու կարնաթոյր մարմինդ կեանքիդ կրակէն
 կ'եռայ,
 Եւ քու ազիդ ջրվեժ մըն է՝ գաւակեղ վար մ'ըր-
 կահոս,
 Աչներուդ մեջն երկու բունկած աստղեր կը շողան,

Ու պայտերուդ դողոյթը զարհուրանք է որ կը կռանք:

... Մտակ շունիմ ձեռներուն մեջ, ազա՛ս ես դուն,
 Ես միմիայն լանջիդ վրան շուշանափայլ
 Մասուններուս քաղցրութիւնն է որ կը բափեմ,
 Մեղրերու պէս՝ միմիայն վրան յորդահոս:

Ոչ սանձ ունիս ոչ երասան երախիդ,
 Առաս բաշեղ ալիք մը վարս ձեռներուն մեջ կը
 բաւէ,
 Ոտուրներս ըզհեզ գրկող ասպանդակի պէտք չունին.
 Միայն բամբուլ է վրայդ, արծաթէ բամբուլ մար-
 զարսայեռ:

Ես հայրենի հովիտներուն կարօտն ունիմ, կարօտն
 ունիմ,
 Բայց աստղածոր երկնինն սակ կանգ մի՛ առներ,
 երիվա՛ր,
 Քարայրներու առջեւէն սուտերի մը պէս պէտք է
 անցնիս,
 Անտառներէն, հնձաններէն, այգիներէն ալ անդին:

... Ճամբուս վրայ քերեսս հին մեռելներ ոտքի
 ելլեն,
 Իրենց պատանքը ուսերնուն եւ ձեռներինն ինձ եր-
 կարուող,
 Ու մօտեման քառապետալիս՝ ախանջիս վար փր-
 փապու
 Իրենց սերերն եւ վրեժներն անմոռաց, բայց մի՛
 կեցար, երիվա՛ր:

... Ա՛հ, կը պաշտեմ ես զհեզ, անաւասիկ որ
 աստղօրէն կը բռչիս,
 Կայծակին չափ արագ ես եւ անոր չափ ալ ազատ,
 Հովին մեջէն հովին հետ, արժիւններ ենք նախի մեջ,
 Ես ասպետդ եմ եւ գերիդ, նպատակիս բարձրացուր
 զիո:

... Ես լսեցի քառամբակ շեղ մարմնիդ կասարէն
 Որ կայծարձակ պայտերդ, մեր վազինն մեջ միմիայն
 այսօր,
 Քանի՛ անգամ, քանի՛ անգամ ոսկորներ եր որ
 փոքեցին,

Ու բայ կոպերը գանկերուն ինձ նայեցան, սեռա՞ր
դուն :

Ես լսեցի կ'րօեմ՝ երկաթներեդ հարեասիւնը կը-

մախքներու :

Բայց լսեցի : Ես անխօս եմ : Կանգ մի՛ առնե՛ր ,

Երվար՛ ,

Հագիս մեզ հեծեծամես Ես կը քաղեմ անդնդախոր :

Թող վայրայքս միայն ապրի , կանգ մի՛ առնե՛ր :

Երվար՛ :

... Լուսամագին, վազբիդ մեզ , լեռնադաշտի մը

վրայ :

Նոր քմբւեներ պիտի տեսնեմ , նոր հսկաներ ,

նոր հերոսներ ,

Ռդիները սառապանքին , որ քեմամութեան այս

դարուն մեզ

Արիւնին մեզ են ծնած , եւ անոր մեզ վայրացած ,

Եւ արիւնով կ'ուզեն մեռնիլ :

... Օ՛ , արեւոյսը ծաղկեցաւ , ես ասպեցի եմ

Եւ գերիդ ,

Ջառիվերը դժուարին է բայց հազազդ հող Լաւունջ :

Պեճ է քոչիլ , ճի՛գ մըն ալ . հուրերուն հետ

առաւօսին :

Կանգ մի՛ առնե՛ր , ես ծառաւ եմ՝ ինչպէս եւ դուն՝

յաղբութեան :

Իրեցազնօրեանին անթիւ գրած յօդուածիս
մէջ՝ ի վեր հանելէ յետոյ այդ բերթուածին մեծ
արժանիքները , նկատած էի քանի մը մանրա-
մասնութեան թերութիւններ . այս հատորին մէջ
Եարձանեան ինքզինքը կը յայտնէ անհունապէս
աւելի կատարեալ : Լեզուն աւելի մաքուր է ,
աւելի հարազատ ու ճոխ հայերէն , կարծես շա-
րահաններու լեզուն՝ աշխարհաբարի մէջ իր
ամբողջ ծիրանիսին ու սակիսովը վերակենդա-
նացած : պատկերները , նոյն իսկ երբ ասորի-
նակ են , ճիշդ են գրեթէ միշտ , տեղին յար-
մար , եւ ճաշակով արտայայտուած : Կարելի է
նկատել տեղ տեղ՝ փոքրիկ բիծեր , բայց այդ
բիծերը շատ քիչ են եւ կը հալին ամբողջին
լուսավառ գեղեցկութեանը մէջ :

Տաղաչափութեան մասին՝ Եարձանեան պահ-
պանած է իր նախասիրութիւնը այն տեսակ մը
« ազատ ոտանաւորին » համար , որ , ինչպէս

ըսած էի արդէն , ոտանաւոր չէ ընաւ , այլ
բերթողական արձակ . բայց այստեղ՝ լուսադոյն
կտորներուն մէջ՝ այդ արձակը շատ աւելի ներ-
գաշնակ է , եւ զմայլելի կերպով կ'երգէ այն
ամբողջ թուարուն , լայն , անկաշխան , քը-
մայքոտ երաժշտութեամբը զոր արձակը կարող
է տալ , ոչ մի կ'զանդաղութիւն , ոչ մի կար-
ծրութիւն ու ոչ մէկ գոհակութիւն կամ սամ-
կութիւն չեն խաթարեր տողերուն աղւորը վը-
նացը , որ կը սահի ազատ բայց դաշն շար-
ժուտով մը՝ վրայէ վրայ գրո՞հ տող այլքներու
պէս : Գնահատելով հանդերձ ինչ յրապոյր որ
ունի այս « արձակի երաժշտութիւնը » զոր ար-
դէն Եարձանեանէ առաջ՝ գիտեմ ուրիշներ որ
փորձած են մեր գրականութեան մէջ՝ առանց
տողերուն ոտանաւորի ձեւ տալու . չեմ կրնար
սակայն գաւ չյայտնել որ Եարձանեանն այդ
ձեւին մէջ սահմանափակած ըլլայ իր ներշնչ-
մանց արտայայտութիւնը . Հանրի տը Բենեիէն
իսկ , « ազատ ոտանաւոր »-ը պաշտող , յաճախ կը
գրէ կանոնաւոր ոտանաւորով , իսկ վերհարը-
նին ազատ ոտանաւորը արդէն չափազանց կը
մօտենայ կանոնաւոր ոտանաւորի : Ազատու-
թիւնը աւելի թանկագին է եւ աւելի ճոխ ար-
գիւնքներ կուտայ՝ երբ գեղեցկութեան ու ներ-
գաշնակութեան բարձրագոյն աստիճանի մը
հասնելու համար արուեստագէտը ինքնակամօ-
րէն իր ներշնչութիւնը կը ձկեցնէ ու եւ է աստիճա-
նով՝ բայց վերջապէս գոյութիւն ունեցող հա-
մաչափութեան մը :

Եթէ Եարձանեան չի համակրի ոտանաւորի
չափազանց կանոնաւոր ձեւերուն , թող գէթ
փորձէ այն ձեւերը՝ որ միշտ ոտանաւորի սահ-
մանին կը պատկանին՝ բայց աւելի ազատ կա-
նոններու վրայ հիմնուած են . մեր հին հայկա-
կան — թէ՛ գրաբար եւ թէ՛ աշուղական —
բանաստեղծութիւնն այնքան հարուստ է այդ
կարգի ասղաչափական ձեւերով , որոնցմէ մեր
լսնաստեղծութիւնը պաւալի է որ ընաւ կամ
չատ քիչ է օգտուած . մեր հին բանաստեղ-
ծութեան մէջ՝ տաղաչափութեան բոլոր ձեւերը
եւ աստիճանները կան , ամենականաւորէն
մինչեւ ամենաազաւոր , մինչեւ կշտաւոր ար-
ձակի մօտեցողը , ու նոյն իսկ այն ինչ որ կ'ընէ
Եարձանեան , նո՛յն իսկ ան , եւ հոյակապօրէն
ոլորուած : Արդէն ինչ որ կը մեզադրեմ իրեն ,

այդ ձեւը՝ որ իր լայն գեղեցկութիւնն ունի՝ գործածելը չէ, այլ անոր մէջ սահմանափակուիլ՝ է. ատով իր տողերուն երաժշտութիւնը տեսակ մը միակերպութեան դատապարտելը:

Կայ սակայն կէտ մը որ պէտք է մեր բանաստեղծներուն ուշադրութենէն չվրիպի. արձակի մէջ, նոյն իսկ քերթողական արձակին մէջ, երբէք պէտք չէ խառնել կանոնաւոր տաղաչափութիւնը. կը յիշեմ կարգացած ըլլալ Ահարոնեանի եւ Վ. Փափազեանի արձակ քերթուածներ, որոնք՝ թէպէտ արձակի ձեւով գրուած՝ ծայրէ ծայր՝ գրեթէ անխառնօրէն հնգավանկ ֆրազներէ կազմուած են. քերթողական արձակին երաժշտութիւնը ուրիշ է, եւ այդ կուռ ու միակերպ համաչափութենէն չէ որ կը կազմուի, ընդհակառակն. իսկ աւելի անասործ է արդիւնքը երբ կանոնաւոր ոտանաւորով ստղերէ յետոյ՝ միեւնոյն քերթուածին միեւնոյն տունին մէջ արձակին անկանոնութեանը աներաժշտական անակնկալին կը հանդիպի մարդ. այդ սխալը գործած է Երաժշտական Ասպետի երգին մէջ. քերթուածը կը սկսի երեք տողերով որոնք կանոնաւոր տաղաչափութեամբ գրուած են, թէեւ տարանման չափով:

Արեւն ելաւ, երիվար, եւ մեկնումի ժամն է
այս, 4—3—4—3.
Ըսպասէ որ ոտքս անցընեմ ասպանդակիդ շո-
ղարձակ 4—4—4—3.
Սչքերուդ մէջն իմաստուն նրպատակըս կը կար-
դամ 4—3—4—3.

Բայց ահա վարժուելէ յետոյ այս համաչափ տողերուն, կը տեսնենք մեր դէմը չորրորդ տողը՝ որ ամէն չափէ դուրս կը ցատքէ ու « կ'արէ » տունին մինչեւ այդ կէտն ընդգրկած կանոնաւոր երաժշտութիւնը:

Օ՛հ, ի՛նչ գեծութիւն գեծութիւնս, օրհնեալ ըլլաւ,
երիվար:

Այդ ամբողջ քերթուածին մէջ այդ սխալը կ'երեւայ ծայրէ ծայր եւ — անցողակի ըսեմ — կանոնաւոր տաղաչափութեամբ գրուած տողերը այնքան գեղեցիկ են, որ ցաւս աւելի կը շեշ-

տուի տեսնելով որ Երաժշտական չի փորձեր իր քերթուածները — գէթ երբեմն — ամբողջապէս հիւսել այդ կարգի տողերով. եւ, ինչո՞ւ մեղքս պահեմ, որքան ալ քերթողական արձակը, ազատ ոտանաւորը կը սիրեմ, ես համոզուած եմ որ քնարերգութեան ամենէն հոյակապ ձեւը կանոնաւոր ոտանաւորն է, ճապուկ ու լայն ու քմայքոտ՝ որքան ուզէք՝ բայց միշտ կանոնի, համաչափութեան հետզանդ. եթէ Երաժշտական համոզուած չէ ատոր, թող իր իսկ այդ կարգի տողերը զատէ, եւ ետեւէ ետեւ կարդայ. անոյցմէ մէկ քանին կը յիշեմ ստորեւ, հատորին է՛ն աշուտոր յողերն են — իբր «տող», իբր երաժշտական ֆրազ:

Հովին ձայնը շեփոր մըն է որ կը հնչէ հեռունէրէն,
Անտուները օսի ելան պատերազմի վաւերու պես.

Տեսէք սա քառեակը.

Անցրպէսն անծայրածիր թռիչիդ առջեւ կը մեռնի,
Ո՛հ փաղկեմն մեղաւոր փայլերուդ սակը կը խո-
նարհին.

Ազուաներու սեւ երամներ փու հոտանկեղ դողահար,
Ամպերուն մէջ, ամպերուն մէջը կ'ազաստանուին:

Վերցուցէք վերջին տողին աւելորդ ու ան-
ներդաշնակ ը-ը (մէջը), եւ երկրորդ տողին մէջ փոխեցէք երկու վանկ, « Ու քաղաքները մե-
ղաւոր քայլերուդ տակ կը խոնարհին. » կ'ու-
նենաք զմայլելի տողեր, եւ սակը կը-ին ան-
ներդաշնակութիւնն ալ կ'անհետանայ:

Այս նկատողութիւնն ըրած ատենս, տա-
րակոյս չունիմ որ Երաժշտական արդէն ինքնին պիտի դիմէ որ մը դէպ ի « բուն » ոտանաւորը, դէպ ի ճշմարիտ « լեզուն աստուածներուն ». իրեն պէս արուեստագէտ մը չի կրնար չձգտիլ դէպ ի զերագոյն քաղցրութիւնը եւ կատարե-
լութիւնը իր « տող »երուն: « Ասպետին եր-
գը »ին « խառնուրդը » թելադրական է. նիւթին ընու թիւնը կարծես ընազդարար մղած է բանաս-
տեղծը՝ հակառակ քերթողական արձակով գրու-
լու իր որոշման՝ ոտանաւոր մտածելու: Ու չէ՞
որ հոգ երգուած ճախրասլաց նժոյգն իսկ,
գերադրական պատկեր թեւաւոր ազատութեան,
իր « քառասմբակ » արշաւին մէջ կ'արձակէ

երաժշտութիւն մը յստակօրէն « կշռաւոր » :

Ռեքեոս Պերպիւրեան . — Ամենախոր ցաւով իմացայ Ռէթէոս Պէրպէրեանի մահը : Հզօր ու ազնիւ զէմք մըն է որ կ'անհետանայ : Աղքատ ընտանիքի մը զաւակ , Հասգիւղի թաղային վարժարանէն ուրիշ ո եւ է դպրոց չտեսած , այդ կուռ նկարագրի եւ թափանցող մտքի տէր մարդը՝ ինքնուսուլթեամբ՝ տիրացած էր բազմակողմանի հմտութեան մը : Իր կամքի ու ժողովուրդի իր դաստիարակի մեծ կարողութիւններովը միայն հարուստ , յաջողած էր հիմնել քոլէժ մը , որ լաւագոյն կրթական հաստատութիւններէն մին եղաւ Պոլսոյ ու հարիւրաւոր զարգացած եւ ազգասէր երիտասարդներ հասցուց ազգին : Մամուրեանին պէս՝ ազատամտ պահպանողական մըն էր ինքն ալ , եւ այդ ուղղութեամբ գործած է ու օգտակար եղած է ազգային կեանքին մէջ : Շիտակ , ուժեղ ու ազնիւ նկարագրով մարդ մըն էր , խորապէս համոզուած այն սկզբունքներուն որոնց յարած էր , խանդավառօրէն նուիրուած՝ հանրային գործունէութեան , խոր , բուռն , համակ ու մանթիկ , քիչ մը զարգամանակաւոր պաշտումով մը լեցուն զէպ ի ամէն ինչ որ « գեղեցիկ է , բարի եւ ճշմարիտ » : Այս բառերու երբորդութիւնը կը սիրէր յաճախ կրկնել , իր նշանաբանն ըրած էր զայն , — եւ որովհետեւ չափազանց յաճախ կը կրկնէր իր գրուածքներուն մէջ , ինծի պատահած է՝ ատենով՝ վիւքը ծաղրել ատոր համար . հիմա առանց ո եւ է կատակի է որ կը յիշեմ այդ երեք ազնիւ բառերը՝ իր մահուանն առթիւ . Պէրպէրեան իրապէս կը սիրէր այդ երեք բառերը , եւ ապրեցաւ զանոնք . եւ իր շիրմին վրայ այդ երեք բառերը պէտք է քանդակուին՝ իր անունին հետ , որ պիտի սիրելի մնայ Հայոց որքան սիրելի ըլլան « ճշմարիտը , բարին ու գեղեցիկը » :

Իբր ուսուցիչ՝ ունէր մեծ յատկութիւններ . գիտէր սիրցնել իր աշակերաններուն գրականութիւնը , մեծ ազնիւ գրականութիւնը . աւելնոտ , հմտալից ու նրբաբառ վերլուծումով կը կարդար ու կը բացատրէր անոնց վարպետներու էջերը (ինչ փոյթ՝ եթէ , իր անձով քիչ մը շատ լեցուն , ի՛ր գործերն ալ կը կարդար յաճախ ,

չափազանց յաճախ , մեծ վարպետներու էջերուն հետ . . .) : Իր վարժարանէն ելած են տաղանդաւոր գրողներ , Բաշալեան , Շաքլեան , Նարեանեան , Վ. Տիրանեան , Միքայէլ Կիւրճեան . Չրաքեան , եւն . այդ գրողները արտաքին տարբեր եւ նոյն իսկ ներհակ ազդեցութիւններով կազմուած էին քան Պէրպէրեանի գեղեցկագիտական ուղղութեամբը . բայց անոնք ամենքն ալ հոն՝ Պէրպէրեանի յարկին տակ՝ սորված էին սիրել գրականութիւնը , իրենց գրական անձնաւորութեան զարթնումը այնտեղ զգացած եւ իրենց մտաւոր զարգացման նախատարրերը այդ վարպետին ձեռքէն ստացած էին . եւ այդ պէտք է հաշուի առնուի :

Պէրպէրեան ծանօթ էր նաեւ իբրեւ ատենաբան . իր հնչուն գեղեցիկ ձայնը , իր խօսքի մեծ գիրութիւնը եւ վայելչութիւնը , հմտութիւնը եւ ձեռներէցութիւնը որով կը խօսէր իր ընտրած նիւթերուն վրայ՝ զինքը Պոլսոյ լաւագոյն պերճախօսներէն մին կայուցած էին , եւ յարգելի ամենուն , նոյն իսկ անոնց որոնց համար իր ճարտասանութիւնը թատերական եւ մերթ ուռուցիկ բան մը ունէր :

Իր գրական գործը , հակառակ բոլոր վերապահումներուն զոր կարելի է ընել անոր մասին , ունի իրական արժանիք . իր լեզուն ծայրա եզորէն արուեստական էր , խառնուրդ գրաբարի եւ աշխարհաբարի , իր ոճը յաճախ « պրքական » էր քան ինքնաբուխ ու բնական . բայց անհնար է իր մէջ չտեսնել ներհուն միաբը որ շատ բան ուսումնասիրած եւ ըմբռնած էր , որ գիտէր գրելու արուեստը , եւ որ միշտ համոզուած ու յաճախ խանդոտ մտածման մը տպաւորութիւնը կը թողուր . իր ոճը , շատ հեղ ծանր ու մերթ ճոռոմ , երբէք տափակ չէ . Պէրպէրեանի մէջ կար բանաստեղծ մը , արուեստագէտ մը՝ հետաորական կաղապարին մէջ դժբաղդաբար բռնաղբուսուած , բայց որ շատ անգամ յայտնած է ինքզինքը՝ ներքին կրակով մը որ հակառակ ամէն բանի կենդանի կը կացուցանէ այդ « դասատուի գրականութիւնը » . եւ մերթ՝ երբ գրողը կրցած է ինքզինքը ազատել ուսուցչին ու հետաորին լուծէն՝ նոյն իսկ երեւան բերած է ոճ մը վառվռուն , գունազեղ ու ճկուն . Մարդիկ եւ իրքին շատ մը էջերը , ձառերէն մէկ քանին պիտի մնան՝ իրենց գաղա-

փարներուն ազնուութեամբ, ոճին վայելչու-
թեամբ եւ աշխուժով. իսկ ամբողջ գործը միշտ
պիտի կազմէ հրահանգիչ, շինիչ ընթերցում մը՝
նորահաս պատանիներու համար:

Վերջին տարիներուն մէջ, Պէրպէրեան
իր մտքին ճկունութեան փայլուն ապացոյց մը
տուաւ. ընդգրկելով «նոր» երու լեզուն ու նոյն
իսկ՝ գրեթէ՝ գրական ճաշակը. իր աշակերտ
Ինսրային շղարշանուրբ ու երազերփնեան Ներ-
աշխարհին յառաջաբանը, զոր ինք գրած էր,
հոյակապ էջ մըն էր պատուական աշխարհա-
բարի, պայծառ, հարուստ ու երանգաւոր մը-
տածման եւ ճապուկ, վայելուչ ոճի:

Հայ բովանդակի մին ամենէն յատկանշական,
ամենէն պտուկառելի դէմքերէն մին էր Պէրպէր-
եան. իր մահը մեծ կորուստ մըն է Հայոց հա-
մար: Իր յիշատակը, յարգանքի մէջ փաթե-
թուած, միշտ պիտի ապրի սրտին մէջ անոնց
որ կը սիրեն ինչ որ ազնիւ է:

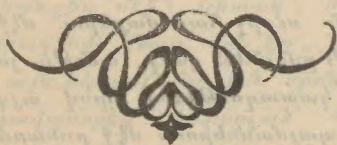
Անարդար աւելութիւն. — Յովսէփ Սեբաս-
տայի երկու բանաստեղծութիւնները որ հրա-
տարակուած են Անահիթի այս թիւին մէջ, ի
յայտ կը բերեն թարմ ու կրակոտ միտք մը, որ՝
արտայայտութեան մէջ զեռ խարխալոտ, բայց
զգայմամբ, երեւակայութեամբ ու պատկերներ
գտնելու ձիրքով հարուստ, կը խոստանայ երկ-
րորդ Վարուժանի մ'ըլլալ: Կը մաղթեմ սակայն
որ ըլլար — եւ կարող կը կարծեմ զինքը —
ինքնատիպ բանաստեղծ մը ինչպէս Վարուժանը,
եւ ո՛չ Վարուժանի յաջողակ հետեւող մը. ասի-
կա կ'ըսեմ որովհետեւ Վարուժանի ազդեցու-
թիւնը բաւական զգալի է այդ բանաստեղծու-
թեանց ոճին ու նոյն իսկ տաղաչափութեան
մէջ: Բայց ինչ որ մասնաւորապէս կ'ուզեմ
մասնաւոր ընել այդ բանաստեղծութեանց առ-
թիւ, այն մէկ քանի խորհրդածութիւններն են
զոր անոնցմէ մին ինձի կը ներշնչէ: Այդ
քերթուածին զազափարը երրորդ անգամն է որ
կ'երեւայ մեր գրականութեան մէջ. է՛ն առաջ,
Պարթեւեանն էր որ Սայֆո նորավէպին մէջ
զայն արտայայտեց, յետոյ՝ անանունը գրող մը
կրկնեց զայն նորավէպի մը մէջ զոր Դրոշակը
հրատարակած էր. այս քերթուածը կ'երրոր-

դէ զայն: Հաւանական է որ Դրոշակի վիպա-
գիրն ինչպէս եւ Յովսէփ Սեբաստային առանց
Պարթեւեանին էջը ճանչնալու՝ ինքնաբերաբար
յղացած են այդ զազափարը, որուն՝ արդէն
իւրաքանչիւրը քիչ մը տարբեր ձեւ տուած
է: Պարթեւեան ցոյց կուտար հայ ազջիկ մը,
որ՝ Քիւրտէ մը բռնաբարուած, ճնշաբերու-
թենէն անմիջապէս յետոյ՝ նորածինը ոտքերուն
տակ կ'անէ: ու կը սպաննէ. Դրոշակի վիպա-
գիրն հերոսուհին, միեւնոյն պայմաններուն մէջ,
իր ձեռքովը չի կատարեր սպանումը, այլ կը
գոչէ իրեններուն՝ «Սասկեցուցէք շան զաւա-
կը»: Սեբաստային սպանման աղաղակը կը
գնէ դժբաղդ մօր բերնին մէջ՝ երբ դեռ զաւակը
արգանդին խորը կազմուելու վրայ է: Դրակոն
տեսակէտով՝ Պարթեւեանի նորավէպը գեղեցիկ
էջ մըն էր, եւ վեր կը մնայ նոյն զազափարն
արտայայտող յաջորդ երկու գրուածքներին՝
բայց զազափարը տգեղ է, եւ անոր յամառ վե-
րերեւումը ուրիշ հայ մտքերու մէջ՝ անասորժ
է ինձի: Կ'ըմբռնեմ ցաւը, ամօթը, յուսահատու-
թիւնը, կատաղութիւնը որով այդ զազիր ու
վայրագ պայմաններուն մէջ բռնաբարուած աղ-
ջիկ մը պէտք է գալարոյի՝ զգալով իր ծոցէն
ինչպէս անիծուած ու գարշելի համբոյրի մը
պտուղին. բայց չեմ ըմբռներ որ այդ կատա-
ղութիւնը, փոխանակ ուղղուելու Քիւրտին դէմ,
կամ նոյն իսկ իր տան պատիւը պաշտպանելու
անկարող հայ տղամարդուն դէմ, երթայ ծան-
րանալ անաւոր ճակատագրի մը անդիտակից
ծնունդ անմեղ երախտյի մը վրայ: Այդ յղաց-
ման մէջ ազնուութիւնը կը պակսի: Հայ տղա-
մարդը լուռ կը համբերէ՝ իր ազջկան, իր քրոջը
լղբուելուն, ու հայ վրիժառութեան զգացումը
ուրիշ կերպով չի յայտնուիր բայց եթէ խեղճ
նորածին մը ջախջախելու զիւրին ու սնտկատոն
արարքի՛ն մէջ: Ազնուութիւնը կը պակսի՝ ըսի՝
այդ զազափարին մէջ, պէտք է աւելցնել՝ բնա-
կանութիւնն ալ: Ոչ մեկ հայ աղջիկ այդ վար-
մունքը չէ ունեցած: Քննենք մօտէն հայ իրա-
կանութիւնը, եւ պիտի տեսնենք որ հայ գեղջ-
կուհին՝ իր բնազդով՝ աւելի ճիշդ, աւելի գեղե-
ցիկ կերպով լուծած է այդ քստմնելի հարցը
քան մեր գրագէտները: Կասկե՛ այդ հրէշային
պայմաններուն մէջ զաւակի տէր՝ եղած հայ աղ-
ջիկներէն՝ ինչպէս ինձի պատմած են Հայոս-

տանցիներ, չկրնալով պահել իբրև իրենց զա-
 ւակը՝ իրենց ամօթին ու ստրկութեան այդ ցա-
 ւագին ու կենդանի ապացոյցը, բայց եւ մրտ-
 քերնէն իսկ չանցնելով անոր մէկ մազին զըպ-
 չիլ, զայն զրկած են՝ գողունի՝ գիւղին եկեղեց-
 ւոյն դուռը կախելու, իբր որբ, իբր դժբաղդ
 անձանօթ մը որ հայր մայր չունի, որպէս զի
 բարի անցորդը զայն որդեգրէ՝ առանց գիտնա-
 լու անոր ով կամ ուրկից ըլլաւ :

Ա. 20ՊԱՆԵԱՆ

Յ. Գ. — Անահիճի այս թիւին մէջ հրա-
 տարակեցի վերջին մասը Ստեփան Փափազեանի
 յուշատետրին, որուն առաջին մասերը լոյս տե-
 սած են այս թերթին նախորդ տարիներուն
 մէջ : Տեղի պակասը գիտ կը ստիպէ յաջորդ
 թիւին թողուլ այդ յուշատետրին առթիւ գրած
 յօդուածիս հրատարակումը :

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԵՐԱԺՇՏՈՒԹԵԱՆ
 ՆՈՒԱԳԱՀԱՆԴԵՍ ՄԸ

Ապրիլ 16ի իրիկունը, Փլէյէլի սրահին մէջ
 սեղի ունեցաւ ժողովրդական երոթշտութեան
 նուագահանդէս մը, զոր կուտային Օր. Մ. Բա-
 բայեան եւ Տիկին Շ. Բարայեան-Լալուա : Օր.
 Մ. Բարայեան երգեց հայկական, ֆրանսական,
 յունական եւ ռուսական ժողովրդական երգեր
 քօտնի չափ, եւ տիկին Շ. Բ.-Լալուա դաշնակի
 վրայ ածեց այդ չորս ազգերու պարի եզանակ-
 ներ :

Ունկնդիրները, որ՝ մեծ մասամբ հրաւիր-
 եալ Եւրոպացիներ էին, ջերմ ընդունելութիւն
 մ'ըրին երկու տաղանդաւոր արուեստագիտու-
 հիներուն : Մասնաւորապէս յաջողութիւն գտան
 հայկական եղանակները : քննադատական յօդ-
 ուածները որ երեւցան երաժշտական մամուլին
 մէջ, մեծ համակրութեամբ կը խօսին անոնց
 մասին : Պ. Լուի Լալուա հմտալից բանախօս-

ւթեամբ մը բաղդատական ուսումնասիրութիւն
 մ'ըրաւ այդ չորս ազգերու ժողովրդական երա-
 ժըշտութեան : Բարայեան քոյրերը, նուագա-
 հանդէսին հասոյթը, 50 ֆր., յանձնեցին Փարիզի
 Հայկական Միութեան, Հայ սովեալներուն ու-
 զարկուելու համար :

Ա.ԼԵՔՍԱՆԵԱՆ ՆՈՒԱԳԱՀԱՆԴԵՍԸ

Մայիս 15ի իրիկունը, Տիրան Ալեքսանեան
 նուագահանդէս մը տուաւ Պերլիօզ սրահին մէջ,
 աջակցութեամբ Տիկին Մոնթէօ-Պարիէրի, ՊՊ.
 Տըվրիէսի, Շառլ Լըվատէի եւ Անտրէ Կայեարի,
 եւ գտաւ ընդ սովորականին փայլուն յաջողու-
 թիւն մը :

ՀԱՅ ԱՇԽԱՏԱԻՈՐԱՅ ՄԻՈՒԹԵԱՆ
 ՀԱՅԿԵՐՈՅԹԸ

Մայիս 4ի իրիկունը, Ռեսթորան տը Փարիի
 սրահներէն մէկուն մէջ, Փարիզի Հայ Աշխա-
 տաւորաց Միութեան անդամները հացկերոյթով
 մը տօնեցին զատկական իթու մը : Հացկերոյթէն
 յետոյ, հանգանակութիւն մը ըրին ի նպաստ
 թրքահայաստանի սովեալներուն . գումարը՝ 30
 ֆրանք՝ յանձնեցին Փարիզի Հայոց Հոգաբար-
 ձութեան :

Le Gérant : FRÉDÉRIC MACLER
 Imp. D. DOGHRAMADJIAN
 18, Rue des Gobelins, Paris.

+

ԻԱ. ՏԱՐԻ

Հ Ա Ն Դ Է Ս Ա Մ Ս Օ Ր Ե Ա Յ

Ք Ե Ր Ք Ը

մտնելով իր գոյութեան ճկող տարեշրջանը կը մնայ հաւատարիմ իւր նպատակին որ է հայ գրագէտ դասակարգին նպաստամատոյց ըլլալ զարգացման ճամբուն վրայ, ներկայացնելով անոր ազգային եւ օտարազգի գիտնականաց մտաց գեղեցկագոյն եւ պէս պէս ծաղիկները :

Տարեկան բաժնեգինն է 15 ֆրանք], 6 րուբլի :

ՄԵՐ ՅԱՐԳԵԼԻ ԲԱԺԱՆՈՐԴՆԵՐՈՒՆ

« Հանդէս Ամսօրեայի » գնոյն փոքր ինչ բարձրանալը կը յուսանք թէ առիթ չ'ըլլար մեր մտժանորդաց թուոյն նուազելուն : Հայ գիտնականաց նուիրուած ուսումնասիրութիւնը յայտնի է՝ մէկալ ամէն թերթերէն ԱԻԵԼԻ ՔԱՋԱԼԵՐՈՒԹԵԱՆ պէտք ունի, ըստ որում ՄԻՍՅՆ գիտնական հասարակութեան մատչելի է որ դժբաղդաբար տակաւին փոքրաթիւ քանակ մը կը կազմէ : Ս եւ րովսանն պիտի ջանանք « Հանդէսը » միշտ նոյն բարձրութեան մէջ ՊԱՀԵԼ եւ ՇԱՐՈՒՆԱԿԵԼ, եթէ բաժանորդաց արդէն իսկ անձուկ սահմանը առաւել եւս չանձկանայ :

Այս առթիւ կը խնդրենք մեր այն յարգոյ բաժանորդներէն, որ տակաւին իրենց անցեալ տարուան բաժնեգինը վճարած չեն, նոյնին առաքումը փութացնել :

ԽՄԲ. « ՀԱՆԴԷՍԻ », ,

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆԻՔ « ԱՆԱՀԻՏ » Ի

- Թիւ 1. — Նահապետ Քուչակի Դիւանը, սիրոյ երգեր, խրատական եւ այլաբանական երգեր, պանդուխտի երգեր. Բնական ուսումնասիրութեամբ մը հրատարակեց Ա. Զօպանեան. 3. ֆր
- Թիւ 2. — Մկրտիչ Պեշկրաշչեանի Բերբաւածներն ու ճառերը, ծանօթագրութիւններով հրատարակեց Ա. Զօպանեան. 4 ֆր. 50

ՖՐԱՆՍԵՐԷՆ ԳՐԳԻՐ

LES MASSACRES D'ARMENIE, témoignage des victimes; recueil de lettres, traduites en français par A. TCHOBANIAN: préface de GEORGES CLEMENCEAU, Librairie du Mercure de France. 3 ֆր. 50

L'ARMENIE, SON HISTOIRE, SA LITTÉRATURE, SON RÔLE EN ORIENT par A. TCHOBANIAN, avec une introduction d'ANATOLE FRANCE. Librairie du Mercure de France, 1 ֆր.

ZEITOUN, DEPUIS LES ORIGINES JUSQU'À LA GRANDE INSURRECTION DE 1895 par AGHASSI: Traduction française d'A. TCHOBANIAN: préface de VICTOR BERARD Librairie du Mercure de France. 3 ֆր. 50

POEMES ARMÉNIENS ANCIENS et MODERNES, traduits en français par A. TCHOBANIAN, et précédés d'une étude de GABRIEL MOUREY sur la Poésie et l'Art arméniens. 2 ֆր.

CHANTS POPULAIRES ARMÉNIENS, traduction française avec une introduction par A. TCHOBANIAN; préface de PAUL ADAM. Librairie Paul Ollendorff.

Ouvrage couronné par l'Académie Française

3 ֆր 50

ԱՆԱՀԻՏ Ի բաժանորդագրութեան պայմանները

ԱՆԱՀԻՏԸ կը հրատարակուի ամիսը անգամ մը :

Բաժանորդագինն է տարեկան՝ 40 ֆրանք (Ֆրանսա), 12 ֆրանք (օտար երկիրներ), 2 տողար (Ամերիկա), 2 ռուպլի (Ռուսիա) :

Վեցամսեայ՝ 5 ֆրանք (Ֆրանսա), 6 ֆրանք (օտար երկիրներ), 4 տողար (Ամերիկա) / 3 ռուպլի (Ռուսիա) :

Յօդուած եւ բաժանորդագինը կը կազմուի հետեւեալ հասցէին,

A. TCHOBANIAN

17, Rue La Bruyère

Paris

« ԱՆԱՀԻՏ » Ի ԳՈՐԾԱԿԱԼՆԵՐԸ

Թիվը	Պարոն Լեւոն Մելիք-Աղամեանց Օրբելեան փողոց, թիւ 24
Բագու	» Ստեփան Ալչըճեան
Ռուսնուզ	» Գառնիկ Մաղմանեան
Գահիրէ	» Միհրան Աբգարեան
Ֆիլիպե	» Թադևոս Հինգլեան
Գաւրիգ	» Վ. Բժշկեան
Ռօֆեկըն	» Տ. Մասճեան
Իսր Բենմարին	» Գաբրիէլ Մուշէղեան
Իսր Ռօքրքաուն	» Կ. Մալխասեան
Սէնթրըլ Ծօլս	» Նշան Մինասեան
Չիխօ	» Ս. Մուրատեան
Նեոուէ	» Յ. Արողեան
Ռօքրք	» Մինաս Գաբրիէլեան
Յրէզնօ	» Գ. Նալպանտեան
Նիւ Պրիքէյն	» Ս. Սաչաթլեան
Փրովիսէնս	» Աւագ Կարապետեան
Նիւ,Նոբ	» Եղիա Գուգուճեան